

Nezavisna Država Hrvatska (NDH) u političko-memoarskoj prozi

Lasinović, Luka

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:906015>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-24**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Diplomski rad

Nezavisna Država Hrvatska (NDH) u političko-memoarskoj prozi

Student: Luka Lasinović

Mentor: dr. sc. Hrvoje Klasić, izv. prof.

Zagreb, 11. srpnja 2023.

Sadržaj

Uvod.....	3
Metodološki pristup političko-memoarskoj prozi.....	6
Osvrt na dosadašnja istraživanja odabrane teme.....	9
1. <i>Vojskovođa i politika – sjećanja Slavka Kvaternika</i>	10
1. 1. Slavko Kvaternik (biografska bilješka).....	10
1. 2. Ustaški pokret u emigraciji i domovini prije proglašenja NDH.....	12
1. 3. Utjecaji, politika i događaji u NDH.....	19
1. 4. Porijeklo, osobnost i način vladavine Ante Pavelića.....	24
2. <i>Sjećanja i zapažanja 1925.-1945.: Prilozi za hrvatsku povijest</i>	28
2. 1. Eugen Dido Kvaternik (biografska bilješka).....	28
2. 2. Ustaška emigracija u Italiji.....	30
2. 3. Talijanska politika spram NDH i držanje Njemačke.....	36
2. 4. Osoba i politika vođe NDH.....	43
3. <i>Zapisi iz NDH</i>	45
3. 1. Edmund Glaise von Horstenau (biografska bilješka).....	45
3. 2. Kod ključnog balkanskog saveznika – Glaiseova služba u NDH.....	47
3. 3. U okruženju suparnika – odnos s Talijanima i veleposlanstvom Reicha.....	64
3. 4. Njemački zločini u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.....	72
Zaključak.....	78
Popis korištenih i citiranih izvora/literature.....	80

Uvod

Drugi svjetski rat – najveći oružani sukob modernog vremena, predstavlja i više od sedam desetljeća nakon svojeg završetka nepresušan izvor za povijesno istraživanje. Različiti procesi i promjene, do kojih je došlo njegovim izbijanjem u različitim dijelovima svijeta, ostaju čestom temom radova brojnih povjesničara.

„Napad na Jugoslaviju je izvršen 6. travnja 1941. g. Započeo je bombardiranjem Beograda, a zatim je uslijedio prodor njemačkih snaga iz Bugarske, Mađarske i Austrije“.¹ Nedovoljno naoružana jugoslavenska vojska kapitulirala je pred višestruko nadmoćnijim neprijateljem u roku od nekoliko dana, pa se cijela zemlja našla pod osovinskom okupacijom. U Zagrebu, tada glavnom gradu Banovine Hrvatske (jedna od administrativnih jedinica Kraljevine Jugoslavije), proglašena je već 10. travnja takozvana Nezavisna Država Hrvatska (NDH) – marionetska država sila Osovine. Ona je obuhvatila i teritorij današnje Bosne i Hercegovine, kao i dijelove suvremene Slovenije i Srbije. Obzirom da je bila usko povezana s režimima Italije i Njemačke, NDH se održavala uz njihovu pomoć, a pobjedom NOVJ-a 1945. godine nestala je s povijesne pozornice. Vrijeme njezina postojanja smatra se jednim od najtragičnijih razdoblja hrvatske povijesti. Kao takvo, ono još uvijek izaziva interes stručnjaka i šire javnosti, ali i određene prijepore.

Ovaj je rad posvećen slici o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kakvu je moguće rekonstruirati na temelju triju književnih djela, a koja pripadaju žanru političko-memoarske proze s publicističkim elementima. U sva tri slučaja riječ je o zapisima osoba koje su sudjelovale u vlasti te države, ali su se njihove uloge i razina utjecaja unutar nje značajno razlikovale. Konkretno istraživačko pitanje u tom smislu glasi: čime se odlikuje političko-memoarska proza o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i kakvu predodžbu o njoj nam ona ostavlja? Prva osoba čiji su zapisi predmet analize jest Slavko Kvaternik, ustaški doglavnik, vojskovođa i ministar Hrvatskog domobranstva tijekom prvih 18 mjeseci postojanja NDH. U drugom slučaju riječ je o Eugenu Didi Kvaterniku – sinu Slavka Kvaternika, jednom od vodećih suradnika vođe NDH u prvoj emigraciji te čelniku redarstveno-obavještajnog sustava zemlje u razdoblju 1941. – 1942. g. U trećem, posljednjem slučaju, za analizu su odabrani dnevnički zapisi Edmunda Glaisea von Horstenaue, austrijskog Nijemca koji je obnašao dužnost njemačkog opunomoćenog generala pri vladi Nezavisne Države Hrvatske.

¹ Matković, 2002. *Povijest NDH*, str. 55. – 56. (dalje – *Povijest NDH*)

U trima spomenutim knjigama autori obrađuju veći broj tema. Zbog njihova opsega, za potrebe ovog rada odabrane su četiri tematske cjeline: a) *Ustaški pokret do 1941. godine*, b) *položaj NDH naspram Italije*, c) *odnos NDH naspram Njemačke* te d) *osoba i politika vođe NDH – poglavnik Ante Pavelića*. U tom smislu se kao izvor za prvu tematsku cjelinu nameću zapisi oca i sina Kvaternika, ali iz suprotnih perspektiva – iz predratnog Zagreba i emigracije u Italiji. Izvor za drugu tematsku cjelinu u najvećoj su mjeri memoari Eugena Dide Kvaternika, dok su za ocjenu odnosa s Njemačkom najznačajnije dnevničke bilješke Glaisea von Horstenaua, koji se uz to osvrće i na međudnose njemačkih predstavnika u NDH te na njemačke zločine na njezinu teritoriju. O četvrtoj tematskoj cjelini pišu sva trojica autora. Pritom otac i sin Kvaternik, uz ocjenu poglavnikove politike i dojma o njegovoj osobnosti, iznose i određena saznanja o njegovu privatnom životu (S. Kvaternik) ili o njegovu držanju u specifičnim okolnostima (npr. tamnovanje u Torinu), kada su se igrom slučaja našli u njegovoj blizini (E. D. Kvaternik). Sva se trojica autora (neovisno jedan o drugome) međusobno spominju u svojim zapisima. Naročito se u vezi s navedenim ističe portretiranje Kvaternikovih od strane njemačkog generala. Kako su za potrebe rada odabrana tri izvora, njegovu okosnicu čine tri poglavlja, u kojima se svaki od tih izvora pojedinačno obrađuje. Svako poglavlje podijeljeno je na potpoglavlja. Na početku svakog poglavlja nalazi se biografska bilješka o autoru izvora čija analiza u njemu slijedi.

Prvo poglavlje posvećeno je knjizi *Vojskovođa i politika – sjećanja Slavka Kvaternika*. Već i sam naslov ukratko upućuje na njezin sadržaj. U okviru ovog poglavlja obradit će se položaj i djelatnost domovinske grupe nacionalista prije osnutka NDH, ali i domovinski pogled na nacionalističku emigraciju. Bit će riječi o pojedinim događajima u NDH nakon njezina osnutka, a koji su indikativni za razumijevanje ukupne politike kakva se vodila u zemlji te utjecaja kojima je ona bila izložena. Završno, iznijet će se mišljenje autora o vođi NDH temeljem saznanja koja je stekao o njegovom privatnom životu.

U drugom poglavlju predmet analize je knjiga koju je uredio povjesničar Jere Jareb, pod nazivom *Sjećanja i zapažanja 1925.-1945: Prilozi za hrvatsku povijest*. Riječ je o sabranim memoarskim zapisima Eugena Dide Kvaternika. Pri njihovoj analizi pažnja će se posvetiti položaju ustaške emigracije u Italiji, čijim dijelom je bio i sam autor. Pored toga, razmotrit će se problematika Rimskih ugovora te širi odnos NDH i Italije, koji je u presudnoj mjeri određen tim dokumentima. Kao i u prethodnom poglavlju, analizirat će se stajališta o poglavniku Paveliću i njegovoj politici. To je uvjetovano položajem pisca kao jednog od najbližih suradnika dotičnog u Italiji.

Treće poglavlje bavi se knjigom *Zapisi iz NDH* čiji je autor general Edmund Glaise von Horstenau, visoki njemački vojni dužnosnik u NDH. Riječ je o iznimno opsežnom ostvarenju koje dijelom i izlazi iz tematskog okvira Nezavisne Države Hrvatske. Pa ipak, ono nudi važne i zanimljive podatke o stanju u totalitarnoj osovinskoj saveznicima. U ovom će poglavlju težište biti na odnosima Berlina i Zagreba, kao i općim zapažanjima Horstenaua o NDH i njezinoj vlasti u cjelini. Pored toga, sagledat će se odnos autora prema Talijanima, ali i iznesena proturječja među predstavnicima same Njemačke u zemlji. U završnom dijelu trećeg poglavlja bit će obrađen problem njemačkih zločina na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske.

Na početku rada daje se osvrt na specifičnosti uporabe sjećanja pojedinaca u povijesnoj znanosti (s obzirom na karakter korištenih izvora) kao i pregled dosadašnjih istraživanja odabrane teme. Rad završava zaključkom te popisom korištenih i citiranih izvora i literature.

Literatura korištena za ovaj rad uglavnom je sintetskog tipa. Prvenstveno treba istaknuti kapitalno djelo američko-hrvatskog povjesničara Jozе Tomasevicha – knjigu *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: okupacija i kolaboracija*², studiju Marija Jareba pod nazivom *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941.*, koja osvjetljava nacionalističko djelovanje u domovini i inozemstvu do uspostave NDH te preglednu *Povijest Nezavisne Države Hrvatske* Hrvoja Matkovića. Vrijedi spomenuti i monografiju Nade Kisić-Kolanović *NDH i Italija – političke veze i diplomatski odnosi* u kojoj je obrađen odnos Zagreb–Rim za trajanja ustaškog režima. Osim navedenih naslova, korišten je i leksikon *Tko je tko u NDH* koji je nastao u suradnji većeg broja autora, kao i niz akademskih članaka. Oni se bave problematikom korištenja memoara kao povijesnih izvora, donose prikaze odabranih izvora ili obrađuju teme čije je prethodno poznavanje bitno pri analizi svakoga od njih. U slučaju zapisa Slavka Kvaternika riječ je o temi Hrvatskog domobranstva, temi redarstveno-obavještajnog sustava NDH u slučaju zapisa njegova sina i diplomaciji Nezavisne Države Hrvatske pri razmatranju odnosa s ključnim saveznicama – fašističkom Italijom i nacističkom Njemačkom. Glaise von Horstenau bio je jedan od ključnih predstavnika potonje u Zagrebu, iako bi se njegov djelokrug više moglo nazvati vojno-diplomatskim. On je dolazio u dodir s diplomatskim predstavnicima, uključujući i predstavnike Italije, ali nije bio dužnosnik njemačkog Ministarstva vanjskih poslova.

² Knjiga je na engleskom jeziku objavljena posmrtno 2001. g., a hrvatsko izdanje izašlo je 2010. godine.

Metodološki pristup političko–memoarskoj prozi

Pri korištenju osobnih zapisa određene osobe kao izvora za povijesno istraživanje, ključno pitanje koje istraživač treba sam sebi postaviti jest ono o stupnju objektivnosti napisanog. Drugim riječima, u svakom je trenutku potrebno održavati kritičku distancu u odnosu prema izvoru te niti jednu iznesenu tvrdnju ne treba uzimati kao nespornu činjenicu. Pitanje objektivnosti autora dobiva na dodatnoj težini u slučajevima kada on piše o političkim temama. Prvi korak jest jasno definiranje vrste izvora koji se nalazi pred nama. Već na tom mjestu mogu se pojaviti određene nedoumice jer je moguće ispreplitanje književnih vrsta autobiografije i memoara. „Gledajući u strogo književnom smislu, autori autobiografija i memoara čine istu stvar – opisuju svoj prijašnji život. Dapače, sve do pojave suvremenih autobiografija (...) pojam *memoari* zapravo je označavao samoopisivanje i političke i privatne prošle zbilje pojedinca“.³ Danas su terminološke nedoumice većim dijelom otklonjene, pa se „memoari razlikuju od autobiografija (...) utoliko što su prvi usmjereni prvenstveno na društvene događaje i okolinu s kojom se autor susretao. Memoari su prije svega okrenuti ka događajima u kojima sudjeluju autori kao *vrhovi* društva te (...) manje spominju npr. privatne ili obiteljske probleme“.⁴ Vodeći se ovakvim shvaćanjem, sva tri izvora korištena u ovom radu mogli bismo s lakoćom definirati kao memoare – sva trojica autora bili su po svojim dužnostima na *vrhu* društva te u svojim zapisima govore o političkim događajima, društvenim kontaktima i slično. Ipak, ne smije se izgubiti iz vida činjenica da se pred nama nalazi materijal čiji su autori doživjeli potpunu političku i društvenu diskreditaciju – ideologija u koju su vjerovali doživjela je potpuni poraz i izgubila svaki legitimitet. Osim toga, nakon gubitka političke i društvene pozicije, životni putovi su im se razlikovali. S obzirom na uvjete u kojima su njihovi zapisi nastali, u literaturi se susreće podjela pisane ostavštine ustaških dužnosnika na *svjedočanstva* i *memoare*. Ova podjela prikladna je za primjenu u slučajevima oca i sina Kvaternika, ali nije primjenjiva na dnevničke bilješke Edmunda Glaisea von Horstenaua. O razlozima potonjeg više će riječi biti u daljnjem tekstu.

Svjedočanstva „se definiraju kao pisani ili usmeni iskazi dani pred tijelom vlasti, u ovom slučaju pred sigurnosnom službom Jugoslavije (...). Svjedočanstva bivših članova Ustaškog pokreta često su se davala pri ispitivanju, što je značajno utjecalo na njihov sadržaj i strukturu“.⁵

³ Grgić, *Autobiografije i memoari u hrvatskoj povijesnoj znanosti*. U: *Historijski zbornik*, Vol. 69 No. 1, 2016., str. 195.

⁴ Ibid

⁵ Kralj, *The Rise and Fall of the Independent State of Croatia in the Memoirs and Testimonies of the Ustasha Members*. U: *History in Flux : Journal of the Department of History, Faculty of Humanities, Juraj Dobrila University of Pula*, Vol. 1. No. 1., 2019., str. 171.

U skladu s navedenim, zapise Slavka Kvaternika treba smatrati svjedočanstvom, jer su nastali u vremenu kada se nalazio u zatočeništvu. S druge strane, memoarima (sjećanjima) „se smatraju osobni pisani iskazi članova Ustaškog pokreta koji nisu napisani pod bilo kakvom vrstom pritiska. Činjenica da su memoari napisani uz više refleksije i s većim odmakom u emigraciji, bez prijetnje silom – značajno je utjecala na njihov sadržaj, argumentaciju i vrijednosti koje su u njima predstavljene“.⁶ Vodeći se ovom definicijom, Eugen Dido Kvaternik ostavio je za sobom memoarsku građu, jer je ona nastala za njegova slobodnog boravka u drugoj emigraciji u Argentini.

Odvojen su slučaj dnevničke bilješke Edmunda Glaisea von Horstenaua. One su dijelom nastale na slobodi (više ili manje redovito vođenje dnevnika tijekom obnašanja dužnosti u Zagrebu), ali i u zatočeništvu (tijekom boravka u savezničkom kampu za ratne zarobljenike u Austriji i Njemačkoj, što je jasno vidljivo iz samog teksta). Može se pretpostaviti da je svoje bilješke na slobodi pisao bez ikakvog pritiska. Isto nije moguće tvrditi za dio zapisa koji je nastao u savezničkom zarobljeništvu (što se vidi po pesimističnom tonu tog dijela teksta pa i čestom pomišljanju na samoubojstvo). Zbog svega navedenog; *Zapise iz NDH* nije moguće jednoznačno nazvati svjedočanstvom, ali ni memoarima.

Postoje i određene razlike među trima djelima u pogledu njihove strukture. *Sjećanja Slavka Kvaternika* bila su do njihova otkrivanja i priređivanja za tisak (1997. g.) pohranjena u policijskom dosjeu u obliku otipkanog prijepisa izgubljenog rukopisa.⁷ Taj prijepis je sadržajno kompaktan, pa je moguće zaključiti da je i izvorni rukopis nastajao kontinuirano, u relativno kraćem razdoblju i bez većih prekida u pisanju. Kompaktnom strukturom odlikuje se i ostvarenje Glaisea von Horstenaua, koje predstavlja treći svezak njegove opsežne pisane ostavštine. Cjelokupnu ostavštinu priredio je za objavu jedan austrijski povjesničar 80ih godina prošlog stoljeća.⁸ Hrvatski prijevod trećeg sveska (relevantnog za hrvatsku publiku) objavljen je 2013. godine.

Potpuno drukčiji po svojoj strukturi su zapisi Eugena Dide Kvaternika. Radi se zapravo o nizu zasebnih članaka/novinskih priloga koji su periodički objavljeni u emigrantskom tisku hrvatskih nacionalista.⁹ Oni su nastajali u duljem razdoblju od punih 10 godina (1952.-1962.

⁶ Ibid

⁷ Kisić-Kolanović (ur.), 1997. *Vojskovođa i politika – sjećanja Slavka Kvaternika*, str. 244.

⁸ Riječ je o Peteru Brouceku. Treći svezak objavljen je 1988. godine. Njegov okvirni naslov u prijevodu bi glasio *Njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj i svjedok propasti „Tisućugodišnjeg carstva“* (prema: Napomena uz hrvatsko izdanje. U: Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, str. 11.)

⁹ Najveći dio članaka objavljen je u *Hrvatskoj Reviji* u Buenos Airesu, a jedan je članak objavljen i u *Hrvatskom Glasu*, koji je izlazio u Winnipegu, Kanada (prema: Jareb (ur.), *Sjećanja i zapažanja...*, str. 5.)

g.), a 1993. g. objedinio ih je i za tisak uredio američko-hrvatski povjesničar Jere Jareb.¹⁰ Njihova je tematika raznolika (jedan članak govori i o Anti Trumbiću), ali ipak većina tematizira Ustaški pokret i politička pitanja vezana uz NDH. Cjelovita knjiga Kvaternikovih memoara objavljena je u Hrvatskoj 1995. godine.

U pristupanju političko-memoarskoj prozi treba istaknuti i slijedeće: „memoari i svjedočanstva članova Ustaškog pokreta bili su značajno oblikovani predviđanjima o potencijalnoj publici“.¹¹ U praksi je to značilo da su se oni koji su se našli u zatočeništvu (među njima i Kvaternik-stariji) pokušali na neki način opravdati za svoje postupke, pa su se „počeli oslanjati na tvrdnju da je Pavelić bio manipulativni despotski vođa, koji je ukaljao čistoću ustaške revolucije“.¹² Eugen Dido Kvaternik se također žestokim kritikama na račun ustaškog poglavnika pokušao prikazati prevarenim, pa čak i borcem protiv njegove autokratske vladavine. Činio je to iako nakon pada NDH nije proveo niti jedan dan iza rešetaka. Pritom je, dakako, zaboravio da je „ustanak protiv NDH bio velikim dijelom odgovor na njegovu nemilosrdnu primjenu masovnog nasilja. Kao čelnik cijelog sigurnosnog sustava NDH [1941.-1942. g., *op.*] (...) provodio je politiku nacionalne homogenizacije etničkim čišćenjem i genocidom“.¹³ U slučaju njemačkog generala vrijedi pak da je „pristao uz velikonjemačku ideju, od koje su svojevremeno bolovali mnogi Austrijanci. Na kraju procesa ujedinjenja, poslije Anschlusa 1938, (...) nagrađen je mjestom zastupnika u Reichstagu. Iako ga je kritizirao, imao je Hitlerovu zaštitu, djelomice i zato što su bili iz istog mjesta“.¹⁴

Jedno je sigurno - način pisanja sve trojice autora pokazuje da su javnosti htjeli dokazati svoj prelazak na stranu dobra, ograđivanje od ideja režima kojima su ranije vjerno služili i osvješćivanje svoje krivnje. Ostaje otvoreno pitanje koliko su u tome bili iskreni. Međutim, na njega nije potrebno ni moguće dati konačan odgovor. Umjesto toga nas osobitosti političko-memoarske proze upućuju na oprez pri analizi izvora takvog tipa. Ovakav pristup proizlazi iz mogućnosti manipulacije čitateljstvom koju oni pružaju.

¹⁰ U objavljenoj knjizi se osim članaka nalazi i druga polemička građa, Kvaternikova pisma pojedinim osobama, govor nad Kvaternikovim lijesom i njegov životopis koji je napisao urednik izdanja.

¹¹ Kralj, *The Rise and Fall of the Independent State of Croatia in the Memoirs and Testimonies of the Ustasha Members*, str. 171.

¹² Ibid, str. 173.

¹³ Ibid, str. 177.

¹⁴ Jakovina, *Njemački general u Zagrebu: rukopis i život*. U: Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, str. 646.

Osvrt na dosadašnja istraživanja odabrane teme

O Ustaškom pokretu i njegovoj državi pisalo se u hrvatskoj historiografiji prilično opsežno. Uglavnom se radi o sintezama, pri čemu se među starijima ističu one Bogdana Krizmana¹⁵ i Fikrete Jelić-Butić.¹⁶ Od uspostave Republike Hrvatske o ovoj je temi u inozemstvu (SAD) opsežno pisao Jozo Tomasevich, a u RH Hrvoje Matković te Nada Kisić-Kolanović i Mario Jareb. Njihova su ostvarenja sastavni dio literature ovog rada. Temi NDH pažnju je unutar svojeg pregleda hrvatske povijesti 20. stoljeća posvetio i Ivo Goldstein.¹⁷ Pored toga, objavljen je velik broj članaka različitih autora o raznim aspektima ustaške države. U najnovije vrijeme, Ustaškim pokretom i Nezavisnom Državom Hrvatskom bavio se dokumentarni serijal¹⁸ prikazan na Hrvatskoj radioteleviziji.

S druge strane, osobnim zapisima visokih dužnosnika NDH ili predstavnika njoj bliskih država u Zagrebu posvećeno je u nas do sada iznimno malo pozornosti. Vrijedan je pažnje noviji članak na engleskom jeziku autora Lovre Kralja sa Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti.¹⁹ U njemu se daje skupni prikaz većeg broja osobnih zapisa nekadašnjih visokih ustaških dužnosnika o NDH. Ipak, naglasak je prvenstveno na načinu pisanja svakog od njih. Iznose se dodirne točke, ali se ne ulazi u sadržajnu komponentu. Osobi Slavka Kvaternika posvećen je samo jedan članak Nade Kisić-Kolanović iz devedesetih godina prošlog stoljeća, a o njegovim memoarima (koje je ista povjesničarka uredila) sastavljeni su tek kraći prikazi.²⁰ Usputno su Kvaternika-starijeg spominjali malobrojni autori koji su pisali o pripojenju Međimurja Kraljevstvu SHS 1918. g.²¹ U tom procesu on je odigrao važnu ulogu. Slična je situacija i s pisanom ostavštinom njegova sina – Eugena Dide Kvaternika. Od objave njegovih memoara (1995. g.) o njima je sastavljen jedan prikaz knjige²², a usputno ga se spominjalo u člancima koji su se bavili sigurnosno-obavještajnim sustavom Nezavisne Države Hrvatske.²³

Najlošija je razina obrađenosti dnevničkih zapisa pa i same osobe te uloge generala Edmunda Glaisea von Horstenaua. Ako znamo da je devedesetih godina prošlog stoljeća postojao

¹⁵ Krizman je autor četiriju knjiga: *Pavelić i ustaše* (1978.), *Pavelić između Hitlera i Mussolinija* (1980.), *Ustaše i Treći Reich* (2 sveska – 1983. g.)

¹⁶ *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.

¹⁷ *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb 2008.

¹⁸ Klasić, Bukovčan. *NDH*. 2021.

¹⁹ v. fusnotu br. 5

²⁰ v. popis literature.

²¹ Vuk, *Pripojenje Međimurja Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. Od neuspjeloga pokušaja 13. studenog do uspješnoga zaposjedanja Međimurja 24. prosinca 1918. godine*. U: *Časopis za suvremenu povijest*, 51 (2), 507-532.

²² v. popis literature

²³ v. popis literature

povećan interes za Nezavisnu Državu Hrvatsku, onda je u najmanju ruku čudno što je treći svezak njegovih memoara (objavljen u Austriji 1988. g.) na svoje hrvatsko izdanje čekao četvrt stoljeća. Glaiseovo ime spominje se u brojnim knjigama o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj te usputno u pojedinim člancima o njezinu diplomatskom položaju.²⁴ Međutim, do danas u hrvatskoj historiografiji ne postoji zasebni materijal koji bi detaljnije govorio o njegovu životu, djelatnosti ili dojmovima o Zagrebu i NDH. U gotovo deset godina, koliko je prošlo od konačne objave njegovih zapisa na hrvatskom jeziku - o njima nije nastao niti jedan znanstveni članak, osvrt, prikaz ili slična građa. Jedina je iznimka tekst Tvrtka Jakovine²⁵, koji zapravo ima funkciju pogovora hrvatskom izdanju. Takvo stanje predstavlja određenu otegotnu okolnost, ali i izazov.

Iz svega navedenog proizlazi i cilj ovog rada – detaljnije analizirati osobnu pisanu ostavštinu dvojice visokih dužnosnika NDH, ali i jednog od vodećih predstavnika Njemačke (jedne od njezinih ključnih saveznica) u Zagrebu. Nastojat će se razmotriti njihove stavove i poglede o odabranim temama, osobama i događajima. U smislu šireg doprinosa, cilj mi je iznijeti prvi opsežniji rad o NDH temeljen na analizi političko-memoarske proze. Držim da je to naročito značajno u slučaju zapisa njemačkog generala, kojima se hrvatska historiografija do sada nije bavila na način kakav zaslužuju.

1. Vojskovođa i politika – sjećanja Slavka Kvaternika

*1. 1. Slavko Kvaternik (biografska bilješka)*²⁶

Slavko Kvaternik rođen je u Vučinić Selu kraj Vrbovskog 25. kolovoza 1878. g. Nakon osnovne škole u Slunju i gimnazije u Ogulinu, odlučuje se za vojnu karijeru. Pohađa kadetsku školu u Karlovcu, a 1904. g. u činu natporučnika upisuje vojnu akademiju u Beču. Nakon završetka školovanja, raspoređen je kao časnik u Glavni stožer austrougarske vojske. Tijekom Prvog svjetskog rata sudjelovao je u borbama u dolini Soče (Isonzo) kao pobočnik maršala Svetozara Borojevića. U to vrijeme uvjerio se u neučinkovitost talijanske vojske, što će na njega imati trajan utjecaj. Uspostavom provizorne Države SHS imenovan je zamjenikom povjerenika za obranu. Službu je nastavio u novostvorenoj vojsci Kraljevine SHS te mu se pripisuju zasluge za uspješno zauzimanje Međimurja (24. prosinca 1918. godine). Pomalo neočekivano,

²⁴ npr. Korea Gajski, *Diplomacija Nezavisne Države Hrvatske – akteri i procesi*. U: *Međunarodne studije* Vol. XX, No. 1-2, 2020

²⁵ v. fusnotu br. 14.

²⁶ sastavljeno prema Stuparić (ur.), 1997. *Tko je tko u NDH*, str. 226.-227. i Kisić-Kolanović, *Drama vojskovođe Slavka Kvaternika*. U: *Časopis za suvremenu povijest*, 28 (3), 379.-397.

umirovljen je s činom pukovnika već 1921. godine. Idućih dvadeset godina (s kraćim prekidima) bio je činovnik u Zagrebu. U političkom smislu, njegova je putanja bila predodređena osobnim okolnostima. Supruga mu je bila Olga Frank – židovskog porijekla i kćer predsjednika Hrvatske čiste stranke prava (HČSP) Josipa Franka. Kvaternik je pristao uz ideologiju starčevićanstva, a kasnije i uz Ustaški pokret, iako nikada nije službeno položio prisegu. Njegova politička orijentacija vrlo je vjerojatno odigrala i određenu ulogu u ranom umirovljenju iz vojske, kojom tada dominira unitaristički raspoložen zapovjedni kadar. Kao osoba sa znatnim vojnim iskustvom, posjećuje ustaškog poglavnika u Italiji 1932. godine i sudjeluje na sastanku o ustrojavanju vojne komponente UHRO-a. Dvije godine kasnije zatvoren je pod optužbom da je organizirao bombaški napad na sjedište zagrebačke policije. Bio je interniran u Rožajama (Crna Gora) i Peći (na granici Kraljevine Jugoslavije s Albanijom). Nakon izlaska iz zatvora i povratka u Zagreb, postavljen je za ravnatelja bankovne zadruge *Hrvatski radiša*. U dobivanju tog namještenja znatno mu je pomogao Vladko Maček. Povratak dijela ustaških emigranata iz Italije, omogućen sklapanjem sporazuma između talijanske i jugoslavenske vlade, pružio je Kvaterniku mogućnost da se dodatno politički aktivira te od tog trenutka on postaje jedan od vodećih hrvatskih nacionalista. Zajedno s književnikom Milom Budakom osniva 1939. godine organizaciju *Uzdanica*. Službeno se radilo o zadruzi za uzajamnu pomoć među članovima, a neslužbeno je ona bila glavni nositelj domovinskog ustaštva.

Ključnim trenutkom Kvaternikova života smatra se 10. travnja 1941. godine. Toga je dana u ime Ustaškog pokreta i njegovog vođe u Zagrebu proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku. Taj čin obavljen je uz njemačku pomoć. Neposredno prije toga, njemačku ponudu o preuzimanju vlasti odbio je predsjednik HSS-a i neslužbeni nacionalni vođa Vladko Maček, od kojeg je Kvaternik ishodio kratak poziv narodu na pokoravanje novoj vlasti. U prvim danima postojanja NDH, do povratka preostalih ustaša iz talijanske emigracije, Slavko Kvaternik ustrojava privremenu vladu i donosi prve administrativne odluke. Povratkom Ante Pavelića iz Italije imenovan je na niz visokih dužnosti – doglavnik, krilnik, ministar Hrvatskog domobranstva i vojskovođa u činu maršala. Time i službeno postaje druga najmoćnija osoba u NDH – položaj koji će zadržati u idućih 18 mjeseci. Za obnašanja dužnosti uglavnom se posvetio izgradnji službenih oružanih snaga, koje su bile u stalnom suparničkom odnosu s oružanim formacijama Ustaškog pokreta. U vrhu Nezavisne Države Hrvatske pripadao je pronjemačkoj struji te je vjerovao da će Adolf Hitler spasiti Europu od boljševizma - kojeg je smatrao najvećom prijetnjom. U postupanju prema neprijateljima režima zagovarao je nešto blaži pristup od svoga

sina, što je dovodilo do njihovih čestih nesuglasica. Postoje naznake da je od progona spasio pojedine članove HSS-a, intelektualce i Židove, iako se radi o vrlo malom broju osoba. Njegov antisemitizam prvenstveno je imao ekonomsko obilježje – zagovarao je preraspodjelu konfiscirane židovske imovine raznim udrugama, društvima i sl. U drugoj polovini 1942. godine životna mu putanja kreće silazno – Ante Pavelić ga sve više počinje smatrati prijateljom svojoj osobnoj vlasti. Zato je u rujnu 1942. g. privremeno udaljen s dužnosti, a početkom siječnja iduće godine i službeno razriješen svih funkcija. S titulom vojskovođe u miru i vojnom mirovinom odlazi u Austriju (u prvo vrijeme na Semmering, potom u Bad Gastein) i ondje živi do propasti NDH. Nakon pada Mussolinijeva režima, pokušao je sudjelovati u kombinacijama s HSS-om oko plana poglavnikova uklanjanja s vlasti i provođenja temeljitih reformi. Kasnije se zanosio idejom o ulasku reformirane NDH u svojevrсну zajednicu srednjoeuropskih država, a nastojao se osloniti i na Vatikan. Sve navedeno nije dalo nikakav rezultat i Slavko Kvaternik je u srpnju 1945. godine uhićen od strane američke obavještajne službe. Bio je zatvoren u Salzburgu, Gmundenu i logoru Glasenbach, a u rujnu 1946. godine izručen je Jugoslaviji. Suđeno mu je u svibnju-lipnju 1947. godine u Zagrebu. Na optuženičkoj klupi našao se zajedno s još šestoricom visokih dužnosnika (5 ustaških ministara i njemački veleposlanik u NDH Siegfried Kasche). Svi su po principu kolektivne kaznene odgovornosti osuđeni na smrt. Kvaternik je strijeljan 7. lipnja 1947., nakon što mu je odbijena molba za pomilovanjem.

1. 2. Ustaški pokret u emigraciji i domovini prije proglašenja NDH

Položajem i djelovanjem Ustaškog pokreta u emigraciji i domovini prije proglašenja NDH bave se prva dva poglavlja prvog dijela predmetnih zapisa. Pri tome je početna točka trenutak odlaska budućeg poglavnika Ante Pavelića u inozemstvo. Njegov je cilj navodno bio „obavještenje stranog svijeta o događajima u zemlji i težnjama Hrvata za samostalnom državom (...) pošto je strani svijet krivo upućen i jer su strani novinari kupljeni od beogradskih vlastodržaca“.²⁷ Autor je taj potez doživio iznenadnim. U to vrijeme nije još postojala namjera trajnog ostanka Pavelića izvan zemlje niti osnivanja neke političke organizacije u inozemstvu. Na njegov odlazak treba kratkoročno gledati kao na potez spašavanja od uhićenja. Iako je hrvatskim političarima već nakon atentata u Narodnoj skupštini u ljeto 1928. g. postalo jasno da su dotadašnje metode parlamentarne borbe s vlašću izgubile svoju učinkovitost, stanje se dodatno pogoršalo objavljivanjem kraljevog manifesta i uvođenjem Šestosiječanjske diktature 1929. godine. Jasno je da su hrvatski nacionalistički političari u novim okolnostima mogli

²⁷ Kisić-Kolanović (ur.). 1997. *Vojskovođa i politika – sjećanja Slavka Kvaternika*, str. 85. (dalje – *Vojskovođa i politika...*)

očekivati kazneni progon. U vezi s planiranom djelatnošću obavještavanja stranaca, oslonac se mogao tražiti uglavnom u susjednim zemljama (Austrija, Mađarska, Bugarska, Italija). Pavelić je za početak računao na dvojicu bivših austrougarskih časnika koji boravili u Beču, a bili su to Stjepan Sarkotić i Ivan Perčević.

Kvaternikova gledišta o osnutku ustaške organizacije i njezinoj djelatnosti u Italiji zanimljiva su jer su nastala iz perspektive boravka u Hrvatskoj. Međutim, on ne govori ništa o tome kako je i zašto upravo Italija postala mjesto prve ustaške emigracije tj. zašto se Pavelić trajno nije vratio u Zagreb. Za odgovor na ovo pitanje ključan je bio njegov boravak u Bugarskoj 1929. godine. „Najznačajniji događaj bilo je donošenje poznate Sofijske deklaracije²⁸ 20. travnja 1929. godine. Posljedice ove posjete postale su odlučne za daljnji tijek Pavelićeve djelatnosti – ona mu je definitivno onemogućila povratak u domovinu. Paveliću se je istodobno ispriječila i nemogućnost povratka u Austriju, čije su mu vlasti zabranile daljnji boravak u toj zemlji. (...) Radi toga se on od navedenog vremena nastanio u Italiji“.²⁹ Dolaskom u Italiju započinje konkretan rad na uspostavi Ustaškog pokreta tj. Ustaše-hrvatske revolucionarne organizacije (UHRO). Taj pokret je od samog početka težio vojničkom karakteru ustroja i revolucionarnim metodama borbe, pa je zato pokrenuta vojna izobrazba ustaških emigranata koja ipak nije bila osobito kvalitetna, a ni opsežna. U propagandnim materijalima ona je pak dovođena do razine postojanja čitave *ustaške vojske* koja je navodno u Italiji u punoj spremi čekala pogodan trenutak za povratak u Hrvatsku i preuzimanje vlasti. Osnivanje UHRO-a autor je prikazao kao proces koji je bio potpuno odvojen od nacionalističke grupe u domovini te pod potpunom kontrolom Italije. Takve su tvrdnje samo djelomično točne. Prvi dodiri s Italijom ostvareni su još 1927. godine. „Pavelić se 26.-27. lipnja [1927., *op.*] susreće s Forgesom D'Avanzatijem, članom Velikog fašističkog vijeća. Tom mu prilikom izražava želju da Italija podrži stvaranje samostalne Hrvatske, a ona bi bila voljna ući u političku sferu Italije“.³⁰ Tada je fašističkom dužnosniku predana i odgovarajuća *Promemorija*, na temelju koje će Italija opravdavati sve svoje kasnije zahtjeve prema budućoj NDH, a koji su kulminirali u Rimskim ugovorima. U tom smislu je utemeljen Kvaternikov stav da je ustaška organizacija bila osnovana uz znanje i odobrenje Mussolinija te da je njegov režim financijski pomagao njezin opstanak. Ne stoji međutim iznesena tvrdnja da je organizacija osnovana u potpunosti bez znanja domovinskih

²⁸ Dokument o suradnji na svrgavanju režima kralja Aleksandra Karađorđevića, potpisan od Pavelića i Vanče Mihajlova, vođe VMRO-a (teroristička organizacija makedonskih nacionalista).

²⁹ Jareb, 2007. *Ustaško-domobranski pokret – od nastanka do travnja 1941. g.*, str. 81-83 (dalje – *Ustaško-domobranski pokret...*)

³⁰ Kisić-Kolanović, 2001. *NDH i Italija – političke veze i diplomatski odnosi*, str. 17. (dalje – *NDH i Italija...*)

nacionalista. Naime, mnogi od njih su pogoršanjem stanja u Kraljevini Jugoslaviji (u smislu osobne sigurnosti i opasnosti od uhićenja) odlazili u Italiju i postepeno formirali tamošnju ustašku emigraciju. Ona se pored njih formirala i od Hrvata koji su bili na fizičkom radu u zapadnoeuropskim zemljama. Sam Kvaternik-stariji posjetio je poglavnika u Bresciji 1932. g. radi sudjelovanja na sastanku gdje se razgovaralo o pitanjima vojnog ustroja ustaške organizacije. Ondje je bio jedna od ključnih osoba, uzimajući u obzir profesionalno vojno obrazovanje i borbeno iskustvo iz Prvog svjetskog rata kojim je raspolagao. Istom se prigodom, kako tvrdi, „osvjedočio (...) da je po broju razvikana ustaška legija još u embrionalnim počecima vojne izobrazbe i da broji 92 ustaše koji još nisu znali baratati puškom“.³¹ U razdoblju od svojeg osnivanja do atentata u Marseilleu ustaške postrojbe bile su prisiljene u nekoliko navrata seliti se po različitim logorima i nisu bile koncentrirane na jednom mjestu. Tek nakon atentata na kralja Aleksandra i pod stranim pritiskom, došlo je do njihova smještanja na Liparske otoke. Uvjeti u logorima bili su teški, a s obzirom na socijalnu strukturu logoraša i manjak iskustva, o njima se nije moglo govoriti kao o profesionalnim borcima.

Naročitu pozornost Slavko Kvaternik posvećuje psihološkom i duševnom raspoloženju u ustaškim logorima. Ljudi su ondje bili „zaslijepljeni lažima i zarobljeni zakletvom, reversom i terorom. Odgajani u atmosferi odmazde i osvete, izgubili su skoro svu duševnu ravnotežu i zdravi karakter. Mržnja i osveta postale su fiksne ideje i životni poziv“.³² Pavelića se uz to teško optužuje za potpuno podvrgavanje svih logoraša njegovom apsolutnom utjecaju. Iako se radi o opisu snažnog emocionalnog naboja, nastalom u specifičnim okolnostima koje su ga u mnogome uvjetovale – nema razloga da mu se ospori dio točnosti. Uzrok je tome sam karakter Ustaškog pokreta – to je bio totalitaran i izuzetno militariziran pokret. Njegov vođa uzore je pronalazio u fašističkoj i nacističkoj diktaturi čiji je neizostavan dio bio kult ličnosti njihovih predvodnika, ali i izgradnja mita o fizičkoj snazi i psihološkoj izdržljivosti članova. Zato se može pretpostaviti da je Pavelić težio sličnim krutim odgojnim metodama i psihološkom utjecaju na logoraše - zahtijevajući slijepu poslušnost, odanost i njegovanje kulta vlastite nepogrešivosti. U takvim okolnostima neki su psihički obolijevali, a bilo je i slučajeva suicida.³³

Osim iznošenja saznanja o stanju ustaške emigracije u Italiji, autor se ukratko osvrće i na neke druge vanjske organizacije povezane s njome – onu u Mađarskoj (pokraj Velike Kaniže) te u Argentini. O logoru na mađarskom posjedu Janka-puszta izražava se izrazito negativno i to

³¹ *Vojskovođa i politika*, str. 97.

³² *Ibid*, str. 92.

³³ *NDH i Italija...*, str. 30.

stoga što je jedan od njegovih stanovnika svojevremeno bio zloglasni Vjekoslav Luburić, koji je u jednoj svečanoj prigodi u Slovačkoj navodno izjavio da „ne može izdržati dulje u Slovačkoj, te se mora vratiti u Hrvatsku jer je željan krvi“.³⁴ Iz ovog navoda izvodi se opći zaključak da je cjelokupna atmosfera u tom logoru bila karakterizirana divljaštvom jer je iz njega potekao i jedan od najnotornijih ustaških rasova. O stanju na Janka-puszti među prvima je pisala Jelka Pogorelec, jugoslavenska agentica i ljubavnica njezina upravitelja, Gustava Perčeca. Ona je objavila članak *Tajne emigrantskih zločinaca*. Ton i karakter navoda iznesenih u njemu mogu se pretpostaviti već iz samog naslova. Pa ipak, noviji i objektivniji izvori također donose svjedočanstva pojedinih posjetitelja tog logora. Iz njih je vidljivo da su među logorašima i vodstvom znale izbijati svađe, a metode potonjih znale su biti pretjerano oštre.³⁵ O organizaciji *Hrvatski domobran u Argentini* izvještava se šturo, u nekoliko redaka. Kvaternik navodi da „nitko od ustaša (...) nisu spominjali ovaj pokret nikada i nijednom rječju nakon povratka u domovinu. Iz toga zaključujem da nešto nije bilo u redu.“³⁶ Zapravo, radilo se o najsnažnijoj proustaškoj organizaciji među hrvatskim iseljenicima u čitavoj Južnoj Americi. Ključnu ulogu u njezinu osnivanju, po nalogu Pavelića, imao je njegov bliski suradnik, a kasnije protivnik Branimir Jelić. Njega su na čelnom mjestu nakon odlaska iz Argentine zamijenili Ante Valenta, a potom Ivan Žuvanić. *Hrvatski domobran* imao je razgranatu strukturu, provodio razne aktivnosti i izdavao istoimeni tjednik, kojeg su pratili godišnjaci u boji. Zahvaljujući specifičnim okolnostima, on je unatoč padu ustaškog režima čak uspio preživjeti Drugi svjetski rat. Po tome je bio jedinstven među svim organizacijama Ustaškog pokreta (utemeljenima prije uspostave NDH).³⁷

Navodi o djelatnostima proustaški nastrojenih pojedinaca i skupina u inozemstvu završavaju prikazom sukoba koji je izbio između Ante Pavelića i glavnog utemeljitelja ustaških organizacija u objema Amerikama – samog Branimira Jelića. On se još prije uspostave NDH distancirao od njezinog vođe. Same Jelićeve optužbe na račun Pavelića nisu naročito nove – optužuje ga za izdajničko ponašanje, plaćeništvo i obećavanje teritorijalnih ustupaka Italiji. Ono što predstavlja zanimljivost jest Kvaternikovo priznanje krivnje za suradnju s poglavnikom, ali i navođenje razloga zašto mu se nije usprotivio kada je bilo vrijeme. O tome on kaže: „Osobno nisam imao prilike govoriti s dr. Jelićem (...), zbog toga je i uspjela propaganda da se Jelića potpunoma osami kao nesavjesnog avanturista“ te još dodaje kako je „kažnjiv propust da nisam

³⁴ *Vojskovođa i politika*, str. 95.

³⁵ *Ustaško domobranski pokret...*, str. 251.

³⁶ *Vojskovođa i politika*, str. 96.

³⁷ *Ustaško-domobranski pokret...*, str. 347.-364. (o djelatnosti *Hrvatskog domobrana* u Argentini)

tražio inicijativno obavijest. Možda bi cijela politika pošla boljim putem za Hrvate i Hrvatsku“.³⁸ Sličan će pristup biti primijenjen mnogo puta, a autor će svoju suradnju s Pavelićem nazivati *smrtnim grijehom* i predbacivati samom sebi naivnost. Nemoguće je provjeriti je li se zaista istinski kajao za svoje postupke. Unatoč svemu, takvi nam iskazi pokazuju taktike pojedinaca koji su osvijestili neizbježnost kaznenog odgovaranja za svoja djela.

Zapisi Slavka Kvaternika o proustaškim djelatnostima unutar zemlje prije travnja 1941. godine nešto su opsežniji. Takvo je stanje razumljivo ako se zna da je on bio jedan od vodećih hrvatskih nacionalista. Položaj mu je dodatno ojačao u drugoj polovini tridesetih godina, kada se otvorila mogućnost osnivanja raznih zadruga i društava (većinom prikriveno proustaške orijentacije). U mnogima od njih imao je vodeću ulogu ili značajan utjecaj. Okvirno se domovinska djelatnost proustaških skupina može podijeliti na dva razdoblja: prvo razdoblje traje od odlaska Ante Pavelića u emigraciju nedugo nakon uvođenja kraljeve diktature 1929. g., a završava potpisivanjem jugoslavensko-talijanskog sporazuma od 25. ožujka 1937. godine kojim su normalizirani odnosi dviju država. Taj je dokument dodatno otežao položaj ustaške emigracije u Italiji, ali je dugoročno djelovao na jačanje domovinske grupe nacionalista.³⁹ Drugo razdoblje proteže se od kraja ožujka 1937. godine do trenutka uspostave Nezavisne Države Hrvatske. U prvoj fazi, ustaška ideologija nije se u zemlji dublje ukorijenila, a uglavnom su uz nju pristajali pripadnici desno orijentirane inteligencije u Zagrebu. Organizacija *Hrvatski domobran* bila je jedna od njihovih prvih uporišta, a 1929. godine organizirala je atentat na glavnog urednika režimskih novina *Jugoštampa* u Zagrebu – Tonija Schlegela. Posljedica je bila opće pojačanje represivnih mjera vlasti.⁴⁰ U uvjetima pojačane represije prostora za političko djelovanje nije bilo mnogo. Kontakti s emigracijom u Italiji održavani su posredništvom ranije spomenutih austrougarskih časnika preko Beča i Graza. Povremeno su organizirane sabotaže na željeznicama, a svakako najznačajnijim ustaškim pothvatom tog doba smatra se Lički ili Velebitski ustanak - oružana akcija provedena 1932. godine. Autorov izvještaj o njoj vrlo je negativan, a karakterizira je se kao čisti avanturistički pothvat, poduzet da bi se ustaška emigracija opravdala pred svojim domaćinima u Italiji. „Ustanak je bio (...) djetinjiski organiziran. Zbog toga ustanka doživio je Pavelić predbacivanja, a i od mene, sa zahtjevom da se okani ovakvih ispada. Tražio sam energično da se o pravom stanju raspita kod

³⁸ *Vojskovođa i politika*, str. 99.

³⁹ Poznat i kao *pakt Ciano-Stojadinović*, sporazum je doveo do raspuštanja ustaških logora u Italiji, ali je omogućio povratak dijela emigranata u Jugoslaviju (uz obvezu suzdržavanja od subverzija protiv vlasti).⁴⁰ *Povijest NDH*, str. 47.

ozbiljnih i trijeznih muževa, a ne kod fanatista koji žive na Mjesecu“.⁴¹ Posljedica akcije je opet bilo jačanje policijske represije, iako je sam poduhvat bio tek manja diverzija bez značajnijih rezultata. Njezin glavni učinak bio je propagandnog karaktera, na čemu je vrlo skoro izrastao jedan od glavnih ustaških mitova.⁴² Čini se da je sam Kvaternik u organizaciji akcije bio u drugom planu ili sasvim zapostavljen, što može biti uzrok njegovog nezadovoljstva. Kao osoba s vojnim iskustvom, vjerojatno je smatrao da emigraciji može dati bolje prijedloge djelovanja. Oni bi možda imali i veći stvarni uspjeh. S druge strane, *Beogradski sporazum* iz 1937. godine revitalizirao je djelatnost nacionalističkih skupina i ona njime ulazi u novu etapu. U proljeće 1938. godine u Zagreb se vratio uz Pavelića najistaknutiji ustaški emigrant – Mile Budak. Zanimljive su iznesene tvrdnje o njegovoj osobnosti. Tako se navodi da su „u Budaku živjele i djelovale dvije osobe – Budak br. 1 (...) sa zdravim nazorima i pogledima na život, s dobrim ljudskim svojstvima... i Budak br. 2 ili ustaša Budak, kad je vidio i izgubio samog sebe i pretvorio se u ustaški stroj navijen i navijan po miloj volji dr. Pavelića“.⁴³ Ovakav prikaz nalikuje na ranije opise stanja u ustaškim logorima u Italiji, gdje su emigranti bili pod potpunom psihološkom sugestijom poglavnika. Obzirom da je i Budak boravio ondje, vjerojatno je bio izložen sličnim utjecajima. Ostaje međutim pitanje zašto se Kvaternik-stariji, vidjevši takvo stanje, nije distancirao od tako radikalno drukčijeg čovjeka. Baš naprotiv, on je počeo blisko politički surađivati s njime. Nema naime dvojbe da je Mile Budak upravo u politici bio ona druga ličnost (koju Kvaternik tako snažno kritizira), ako je u privatnom životu možda i zadržao ranije osobine. Sve do samog osnutka NDH u travnju 1941. g., Kvaternik i Budak ostat će u samom vrhu domovinskog ustaštva, za što će biti nagrađeni vodećim upravnim funkcijama.

Budući drugi čovjek režima o djelovanju udruga i društava 30ih godina daje gotovo idealnu, utopijsku sliku. Karakterizirale su ih „najbolje odgojne osnove - samo disciplina, spoznaja, drugarstvo, uzajamna pomoć, socijalnost, savjesnost, rodoljublje... bili su živ sadržaj ovih odgojnih poslova kojima je bio konačni cilj spremi nove, zdrave, ničim pokvarene generacije“.⁴⁴ Pritom se poriče svaka veza s ustaškom emigracijom u Italiji. Međutim, stvarnost je bila drukčija. Pristaše ustaške organizacije ulazile su u redove svih tih organizacija. Proustaštvo je uzelo maha na Sveučilištu u Zagrebu, u fakultetskim klubovima pa i u Matici hrvatskoj – koja je napuštala svoju dotadašnju ideološku orijentaciju i zamijenila je nacionalizmom, antisrpsvom, antikomunizmom i antisemitizmom. Razvila se i nacionalistička

⁴¹ *Vojskovođa i politika*, str. 96.

⁴² *Ustaško-domobranski pokret...*, str. 298.

⁴³ *Vojskovođa i politika*, str. 103.

⁴⁴ *Ibid*, str. 105.

izdavačka djelatnost (tjednik *Hrvatski narod*), a u zemlju je pristizao sve veći broj ustaških emigranata.⁴⁵

U rijetkim trenucima kada priznaje postojanje domovinskih organizacija pod utjecajem ustaštva, autor taj utjecaj nastoji svesti na minimum. Nudeći tobožnje dokaze za svoje tvrdnje, on često upada u proturječja sa samim sobom. Takav je slučaj zadruge *Uzdanica*. Njezino je osnivanje navodno bilo potaknuto „zabrinutošću za unutarnji politički razvoj hrvatstva i domovine, a ne težnjom stvaranja dr. Paveliću kakve filijale u zemlji. Jer, držali smo Pavelića neuspjelim i dovršenim“.⁴⁶ Ustaška emigracija u Italiji navodno nije imala nikakve veze s osnivanjem *Uzdanice* i to zato što je osnovana 1939. godine (u doba tzv. *velike ustaške šutnje*, nametnute paktom Ciana i Stojadinovića). To je formalno istina, ali je na čelo zadruge postavljen povratnik iz emigracije Mile Budak - isti onaj čovjek kojeg Kvaternik od povratka naziva *strojem navijenim po volji Pavelića*. Ta je činjenica sama po sebi dovoljna da se opovrgnu tvrdnje o neovisnosti *Uzdanice* od emigracije u Italiji. Bez uviđanja nelogičnosti, iznenada se kasnije navodi da se manji, „mlađi i ratoborni dio *Uzdanice* pretvorio sam od sebe u filijalu dr. Pavelića, od kojeg je mladost očekivala jedini spas“.⁴⁷ Prikriveni ustaški karakter cijele zadruge potvrdit će Mile Budak na svojem suđenju 1945. g, a tvrdnje Slavka Kvaternika opovrgava i popis članova, iz kojeg se vidi da se gotovo cijelo vodstvo sastojalo od službenih članova Ustaškog pokreta.⁴⁸

Posljednja organizacija domovinskog ustaštva koja se spominje u ovoj tematskoj cjelini je društvo *Matija Gubec*. Radilo se o tajnoj terorističkoj strukturi o kojoj se u literaturi nalazi malo podataka. Tijekom svojeg sudskog procesa, Kvaternik je po dokumentu iz ožujka 1942 g. optužen da joj je bio na čelu i organizirao atentate, što je on smatrao podvalom.⁴⁹ Pa ipak, postoji vjerojatnost da je čelnik *Matije Gupca* bio Budak, jer je on 1940. g. uhićen zajedno s još nekoliko desetaka ustaša zbog terorizma i zatvoren na neko vrijeme.⁵⁰ Pretpostavka je da su terorističke napade izvršili pripadnici tog društva. Međutim, među uhićenima tada nije bilo Slavka Kvaternika, a popisi članova ne postoje zbog konspirativnog karaktera njihova djelovanja.

⁴⁵ *Povijest NDH*, str. 48.

⁴⁶ *Vojskovođa i politika*, str. 107.

⁴⁷ *Ibid*, str. 109.

⁴⁸ *Ustaško-domobranski pokret...*str. 540.

⁴⁹ *Vojskovođa i politika*, str. 111.

⁵⁰ *Povijest NDH*, str. 50.

1. 3. Utjecaji, politika i događaji u NDH

Tematika ovog potpoglavlja odnosi se na odabrane pojave i zbivanja koja su se u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dogodila od trenutka njezina nastanka do pada ustaškog režima s vlasti u svibnju 1945. godine. Autorovi osvrti o pojedinoj temi nižu se uglavnom poštujući kronološki slijed. Međutim, Kvaternikov položaj u odnosu na opisano nije uvijek jednak – u prvom slučaju, on se za odvijanja događaja nalazio na svojoj dužnosti i imao realnu političku vlast. U drugom slučaju iznosi svoja mišljenja iz perspektive pukog pasivnog promatrača, zahvaljujući informacijama i podacima koje je dobivao od svojih posjetitelja (raznih osoba iz NDH koje su ga posjećivale za boravka u Austriji). U razmatranju ove druge vrste zapisa, osim činjenice da je materijal nastao u zatočeništvu, treba uzeti u obzir još jedan čimbenik. Piše se o vremenu kada je dotični već izgubio svoj raniji položaj te smatra da je s njega nepravedno uklonjen. Režim kojem je služio još je uvijek na vlasti, ali on je s njime raskinuo te je pad diktature samo pitanje vremena. Pritom su autoru vjerojatno već tada (prije uhićenja) bile jasne sumorne perspektive vlastite budućnosti, koliko god da se trudio izbjeći najernjem, a kasnije ostvarenom tijeku zbivanja. Kako bi pokušao ublažiti vlastitu odgovornost za priklanjanje zločinačkoj ustaškoj vlasti, Slavko Kvaternik se pri opisivanju događaja koristi većim brojem tehnika. Jedna od njih mogla bi se sažeti u izrazu *drukčije se nije moglo*, odnosno stavljanje pred svršen čin bez mogućnosti intervencije kako bi se izbjegle negativne posljedice. Na drugim mjestima on ističe svoje navodno iskorištavanje položaja moći pri sprječavanju negativnih pojava prema pojedincima ili cijelim skupinama ljudi. Na kraju, najčešća strategija samoobrane svodi se na poistovjećivanje samog sebe s djelovanjem Hrvatskog domobranstva (kao redovnih oružanih snaga NDH), koje je predstavljeno kao nositelj zakona i reda i stalno se suprotstavlja kaosu u zemlji za što su glavni krivac oružane formacije Ustaškog pokreta. Dok su prva dva argumenta vrlo dvojbeni ili ih se sasvim može odbaciti, u trećem ima određene istine. Naime, činjenica jest da je redovita oružana sila bila u podređenom položaju u odnosu na postrojbe Ustaškog pokreta. Takva pojava nije rijetkost i zapravo predstavlja nepisano pravilo u svim totalitarnim režimima. „Domobranstvo je bilo diskriminirano u odnosu na Ustašku vojnicu, što je podrivalo koheziju i moral u njegovim redovima. Diskriminacija je išla tako daleko, da su pripadnici Vojnice imali povlaštenu tretman što se tiče hrane i njege (...). Postojala je razlika u dodjeli poslova (...), lakši zadatci obično su dodjeljivani Ustaškoj vojnici“.⁵¹

⁵¹ Tomasevich, 2010. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941.-1945. – okupacija i kolaboracija*, str. 478 (dalje – *Rat i revolucija...*)

Prvi pojedinačni događaj na koji se Kvaternik osvrće jest sklapanje Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941. godine odnosno *nastanak rimskog pakta* (kako ih on naziva). Autorovo gledište na taj *pakt* svodi se na tezu o jednostavnoj izdaji koju je počinio ustaški poglavnik kako bi se Rimu odužio za gostoprimstvo u prvoj emigraciji, a svi ministri stavljeni su po tom pitanju pred gotov čin. Navedeno se također može dovesti u vezu s ranije spomenutom promemorijom iz 1927. g, iz koje su proizlazile očite obveze prema fašističkom režimu i njegovom vođi. Uz to, važnu ulogu u sklapanju Ugovora po Kvaterniku je imala Pavelićeva težnja da se dokopa političke vlasti i zadrži je u svojim rukama. Navest će da su „Pavelić i njegova žena (...) psihopati i teško bolesni od čežnje na dođu na vlast i održe se na vlasti pod svaku cijenu. Tako je došlo do obaveza prema Italiji – da se dođe na vlast, kao i do rimskog pakta – da se održi na vlasti“.⁵² Stvarna je situacija bila nešto kompleksnija. Pavelić je bez sumnje u najvećem dijelu samostalno vodio pregovore s Italijom i dobrim dijelom stavio svoju okolinu u situaciju da malo što može promijeniti. Pritom je svakako bio motiviran težnjom da očuva kakvu-takvu, makar i okrnjenu te ograničenu vlast, na koju je čekao više od deset godina. Ipak, ne može se sve svesti na isključivu samovolju pojedinca-izdajnika. „Presudna je komponenta bila ona koju je diktirala osovinska politika - prema kojoj je Hrvatska [do rujna 1943. g., *op.*] spadala u sferu talijanskog utjecaja“.⁵³ Jednostavnije rečeno, čovjek kojemu je vlast isporučena samo pristankom osovinskih sila (i koji do nje u drukčijoj situaciji nikada ne bi došao) bio je tek pijun u širim geopolitičkim planovima svojih moćnijih pokrovitelja i nije imao gotovo nikakvog manevarskog prostora. Koliko god potezi vođe bili sramotni i ponižavajući u očima okoline, ona je trebala ranije shvatiti njegov bezizlazni položaj ili mu već tada (u početku) pružiti odlučan otpor. Poznato je da se ni jedno ni drugo nije dogodilo.

Na primjeru stava prema Rimskim ugovorima općenito se može izvesti zaključak o prirodi Kvaternikova odnosa prema Talijanima, iako je u pojedinim službenim prilikama taj odnos bio prividno srdačan (pompozni službeni posjet Italiji u veljači 1942. g.). Jedna od rijetkih osoba prema kojoj je imao pozitivan stav bio je vojvoda Aimone di Savoia, predviđeni hrvatski kralj pod imenom Tomislav II. Njega i suprugu smatrao je ljudima „koji nisu tako naivni i častohlepni da bi nasjeli Paveliću i Mussoliniju“.⁵⁴ Zaista, vojvoda nikada nije stupio na hrvatsko tlo. Uostalom, radilo se o čovjeku vrlo osebujnog karaktera, koji se za namijenjenu dužnost nije nikada stvarno zanimao, iako je u početku pokušao sebi stvoriti relativno pouzdanu

⁵² *Vojskovođa i politika*, str. 192.

⁵³ *NDH i Italija...*, str. 98-99.

⁵⁴ *Vojskovođa i politika*, str. 201.

sliku o stanju u NDH.⁵⁵ U svim drugim slučajevima vojskovođa je osjećao izuzetnu odbojnost prema talijanskom utjecaju na Nezavisnu Državu Hrvatsku. Tvrдио je (poučen iskustvom Prvog svjetskog rata) da je Talijane na sve načine opstruirao i ograničavao u djelovanju. Opisi takvih prigoda mjestimično su izrazito emocionalno nabijeni: „Nastraji da se Talijani uzmu kao instruktori bili su neprestani, što sam odbio riječima – dok sam ja živ, ne. Čak Pavelićev prijedlog da misiju [talijanska vojna misija pri Ministarstvu domobranstva, *op.*] smjestim u ministarstvo domobranstva nisam uzeo u obzir uz riječi, pod jedan krov s njima, nipošto ne treba sve kad bi padala tuča“.⁵⁶ Pažnju talijanskom faktoru (kao njemu odbojnom) u svojim sjećanjima više neće poklanjati, a spomenut će ga se tek usputno u kontekstu talijanske potpore četničkim jedinicama, koje su bile u stalnom sukobu s postrojbama Hrvatskog domobranstva. O toj temi (kao važnom elementu talijanske politike prema NDH) opsežnije piše njegov sin te će biti obrađena u drugom poglavlju.

Upravo su domobranske postrojbe bile one s kojima je vojskovođa kao njihov zapovjednik bio najsnažnije povezan. Da su okolnosti bile drukčije, od njih se moglo stvoriti zaista profesionalnu i snažnu vojsku, što je bila formalno proklamirana zadaća. U svojoj realizaciji ona je osim otvorene diskriminacije nailazila i na još niz stvarnih problema. U prvom redu se radilo o pomanjkanju adekvatnog časničkog kadra. Časnici domobranstva uglavnom su već bili u kasnijim zrelih godinama ili u ranoj starosti. Većina njih potjecala je iz bivše austrougarske vojske i vojske Kraljevine SHS te im se karijera primicala kraju. Uz to je akutnom teškoćom bilo nejavljanje na vojnu službu i dezerterstvo. Primjera radi, 1942. godine se tijekom jednog od ciklusa priziva na vojnu službu od 20 000 prizvanih odazvala tek polovina, a nisu bili rijetki ni slučajevi podmićivanja članova regrutacijskih komisija od strane bogatijih obitelji, kako bi iste oslobodile njihove sinove od obveze vojne službe.⁵⁷ S obzirom na sve navedene okolnosti, Hrvatsko je domobranstvo bilo vrlo neučinkovito, a i ondje gdje je pokušalo uvesti određeni red - njegov rad bio je znatno otežan raznim stvarnim i izmišljenim preprekama koje su se nametale s viših razina. Kvaternik za razdoblje 1941. i manjim dijelom za 1942. godinu navodi čitav niz pojedinačnih oružanih izgređa na većem broju mjesta u NDH (Orahovica, Gospić, Bjelovar, dijelovi Bosne i Hercegovine, Korduna i Banovine...) gdje su oružane snage pokušale uvesti red, ali u tome nisu imale naročitog uspjeha. Za to postoji već broj razloga. Prvi od njih je činjenica da je Ante Pavelić prešutno smatrao kako su samo ljudi koji su boravili s njime u talijanskoj emigraciji *pravi ustaše* te im je omogućavao potpunu slobodu djelovanja. Kao drugo,

⁵⁵ *NDH i Italija...*, str. 120.

⁵⁶ *Vojskovođa i politika*, str. 221.

⁵⁷ *Rat i revolucija...* str. 478.

većina emigranata bili su mladi ljudi, suprotstavljeni kao takvi ostarjelom upravnom kadru redovite vojske, kojem se često pripisivala tromost i neodlučnost. Treći razlog leži u karakteru odnosa pretpostavljenih saveznika prema ustaškoj državi – niti jednom od njih nije bilo stalo do stvarne dobrobiti stanovništva i stabilizacije unutarnje situacije. Naročito su se u tome isticali Talijani. Taktika samog poglavnika svodila se pak na princip *podijeli pa vladaj*. Nisu postojali učinkoviti pravni/zakonski mehanizmi za uspostavu reda u zemlji. Zakonodavstvo se temeljilo na *zakonskim odredbama* tj. dekretima sa zakonskom snagom koji su se donosili *ad hoc*, a ustav nikada nije napisan. Rezultat je bila atmosfera općeg kaosa i bezvlašća na mnogim dijelovima državnog teritorija. Ustaške postrojbe, sastavljene od indoktriniranih ljudi koji su po povratku iz emigracije bili takoreći *pušteni s lanca*, nekažnjeno su terorizirale stanovništvo - palile naselja, vršile odmazde i pokolje koristeći se sustavom protekcije. Nakon Kvaternikova uklanjanja taj se teror dodatno pojačao, pa on navodi slučajeve sporadičnih zločina u gradovima, ali i primjere masovnih likvidacija u Zagrebu i okolici te na Banovini.⁵⁸ U to je vrijeme, istina, bio u emigraciji i nemilosti ustaškog vodstva pa je moguće da je stanje namjerno prikazivao gorim nego što je zaista bilo. Čak i ako prihvatimo ovu mogućnost, ranije opisane okolnosti na terenu omogućavale su da se takvi nemili događaji zaista odvijaju te da za njih nitko ne odgovara.

Kada je riječ o Kvaternikovu odnosu i stavovima prema Nijemcima, slika je nešto drukčija. U prvo vrijeme on je bio uvjeren u pozitivne namjere Nijemaca te ih je vidio kao protutežu Talijanima, što su oni zaista i bili. Ranije je spomenut njegov stav divljenja Hitleru kao *spasitelju Europe od boljševizma*, pa u tom kontekstu treba gledati i na tvrdnje o tobožnjem nastojanju Nijemaca za konsolidacijom Hrvatske i ravnopravnim ekonomskim odnosima Zagreba i Berlina.⁵⁹ Ako je Njemačka i težila određenoj pacifikaciji stanja na terenu, bilo je to s isključivim ciljem osiguravanja svojih gospodarskih interesa. O bilo kakvoj ravnopravnosti u ekonomskim odnosima nije se moglo govoriti, već i stoga što su gospodarstva Trećeg Reicha i NDH svojom veličinom i stupnjem razvoja bila potpuno neusporediva. Treći Reich imao je razvijenu industriju, dok je njegov satelit na jugoistoku Europe bio tek sirovinska baza. Od naročitog je značaja u tom smislu bio tajni Clodiusov sporazum (potpisan 16. svibnja 1941. godine) kojim je Njemačka stekla monopol na eksploataciju prirodnih resursa NDH, a nizom kasnijih ugovora dogovorene su i druge gospodarske koncesije – davanje poduzeća u zakup Nijemcima, udjeli u najvažnijim bankama, izvoz radne snage i sl.⁶⁰ S vremenom se autorov

⁵⁸ *Vojskovođa i politika*, str. 242. – 244.

⁵⁹ *Ibid*, str. 224.

⁶⁰ *Rat i revolucija...*, str. 694.

blagonakloni stav prema Nijemcima navodno promijenio, jer su oni „zbog opadanja snage Italije i fašizma prešli iz stava *rezerviranosti* u aktivnost i agresiju na prostoru Hrvatske“.⁶¹ Ta promjena percepcije se kod njega vjerojatno zbilila u 1942. g, kada su talijanska ratna kola krenula nizbrdo. O činjenici da je njemačka agresija izvršena još u travnju 1941. g. čak se i u trenutku pisanja sjećanja indikativno šuti. Odgovornim za promjenu njemačkog držanja i vlastiti pad u nemilost smatra se Pavelić u dosluhu s veleposlanikom Siegfriedom Kascheom. Iako se kritici najviše podvrgava njemačka dominacija u vojnim pitanjima, iz nejasnih se razloga zaobilazi opunomoćeni general Edmund Glaise von Horstenau. Ovakav je pristup neočekivan, jer je logično pretpostaviti da bi ključnu ulogu u smjenjivanju najvažnijeg vojnog dužnosnika u NDH na zahtjev Njemačke trebao imati njezin tamošnji vojni predstavnik, a to je bio Glaise. O njegovoj ključnoj ulozi u Kvaternikovoj smjeni (zajedno s njemačkim vrhovnim zapovjednikom za Jugoistočnu Europu Alexanderom Löhrom) svjedoči osobna bilješka sastavljena 22. rujna 1942. godine za sastanak s Pavelićem, a u kojoj se izrijeком traži maršalov odlazak i reorganizacija ministarstva kojem je bio na čelu.⁶² Iako za postojanje te bilješke nije mogao znati, vojskovođa je krivnju za svoju smjenu prvenstveno svalio na sugestije njemačkog veleposlanika. U istom tonu, zapisa o zločinima njemačkih vojnih snaga u NDH gotovo da i nema. Tek se na jednom mjestu kratko spominje razularenost kozačkih postrojbi, o čemu će opsežnije biti riječi u trećem poglavlju.

U kontekstu stava prema Nijemcima, vrijedi se još osvrnuti na autorov odnos prema pitanju židovske zajednice u NDH. Makar je ustaški režim u prvo vrijeme bio pod većim političkim utjecajem Italije, antisemitizam je kao izraziti element nacizma bio preuzet od Nijemaca i od prvih dana započelo se s progonom, deportacijama, a ubrzo i fizičkim istrebljenjem ogromne većine Židova u zemlji. Teško je sa sigurnošću utvrditi u kolikoj je mjeri Slavko Kvaternik osobno bio praktični antisemit. Već 10. travnja 1941. g. on je kao opunomoćenik poglavnik donio prve zakonske uredbe, a među njima je bila i ona o osnutku vojske i mornarice, koja je Židovima onemogućila služenje u vojsci.⁶³ Povratkom Pavelića u Zagreb donesene su dodatne zakonske uredbe rasnog karaktera po uzoru na Treći Reich, a njegov imenovani zamjenik zalagao se za oduzimanje imovine imućnim Židovima. Nasuprot tome su i poglavnik i vojskovođa bili oženjeni Židovkama. Postoje određene naznake da je supruga potonjeg izvršila samoubojstvo zbog uloge muža, a naročito sina u antisemitskim progonima.⁶⁴ Zla je sudbina u

⁶¹ *Vojskovođa i politika*, str. 224.

⁶² *Rat i revolucija...*, str. 492.

⁶³ *Ibid*, str. 659.

⁶⁴ *Tko je tko u NDH*, str. 227.

njenom slučaju htjela da baš Eugen Dido Kvaternik (kao zapovjednik Ustaške nadzorne službe) bude odgovoran za djelovanje svih logora u NDH, gdje su u smrt poslani na tisuće Židova. Osobno se osvrćući na problem antisemitizma u zemlji, Kvaternik-stariji pak tvrdi kako „sigurno zna da Nijemci nisu bili zadovoljni (...). Mene su čak prozvali judenprotektor, jer skrivam Židove u ministarstvu oružanih snaga, u bolnicama i jedinicama, te izdajem uvjerenja da ih se ne smije dirati.“ Otvoreno je pitanje koliko su takvi navodni postupci bili motivirani suosjećanjem ili samilošću prema dotičnima. Vjerojatnije je da su oni koji su preživjeli tu činjenicu imali zahvaliti drugim okolnostima. Tako se nailazi na podatke o postojanju određenih privilegiranih skupina Židova u NDH, od kojih su dvije bile najznačajnije. Prvu skupinu činili su oni pojedinci koji su bili na različite načine povezani s vrhuškom ustaškog režima – moglo se raditi o ukupno do 500 osoba. Drugu skupinu činili su visokokvalificirani Židovi koji su zbog svoje naobrazbe jednostavno bili profesionalno nezamjenjivi – npr. liječnici ili ljudi zaposleni u državnoj upravi, ali njihov broj nije utvrđen.⁶⁵ Pored spomenutih, nešto su veću šansu za preživljavanje imali rijetki Židovi koji su bili u miješanim brakovima, a nije isključeno i da su neki dobrostojeći građani židovskog porijekla (zahvaljujući sveprisutnoj korupciji) mogli sami sebe doslovce otkupiti te se tako spasiti. Sve navedeno ipak ne poništava očiglednu činjenicu da se radi o iznimno malom, upravo neznatnom broju pojedinaca.

1. 4. Porijeklo, osobnost i način vladavine Ante Pavelića

Memoarski zapisi koji se tiču autorova osobnog odnosa s ustaškim poglavnikom relativno su malen, ali izuzetno upečatljiv dio njegove pisane ostavštine. Oni se sastoje od dvaju dijelova – portreta Ante Pavelića, njegovih roditelja i supruge (uz psihološke elemente) te općih zapažanja o politici kakvu je vodio na mjestu vođe Nezavisne Države Hrvatske. Način pisanja otkriva nam dvije bitne činjenice: Slavko Kvaternik imao je za obavljanja svoje dužnosti mogućnost izravnog pristupa svom nadređenom i u takvim je prilikama došao do saznanja koja nisu bila službene ili političke prirode. Sugestivnim stilom on nedvojbeno teži pokazati svoju duboku antipatiju prema tom čovjeku i stečeni osjećaj prevarenosti. Kao i ranije, u takvim se slučajevima otvara pitanje o iskrenosti i pouzdanosti napisanog, pri čemu je ključna predodžba koju je autor imao o namjeni tog materijala i okolnosti u kojima je nastao.

U općenitim crtama, bračni par Pavelić naziva se „životnim glumcima rijetkih sposobnosti i vještine“ te se ističe nerazdvojjivost njihovih karaktera, ali i poguban utjecaj supruge na ustaškog vođu, jer je „ona njemu nametala svoju osobnost prije braka i u braku, na svakom

⁶⁵ *Rat i revolucija...*, str. 660. – 661.

koraku u životu (...) dok nije sasvim podlegao tom zloduhu. Kad bi zastao u svojoj štetnoj djelatnosti, ona ga je najvećom upornošću, rijetkom žilavošću i prepredenom taktikom potajno podržavala i poticala na putu sile i razaranja“.⁶⁶ Teza o Paveliću kao lutki kojom je u potpunosti upravljala njegova supruga prvi je element njegova potreta. Drugi element predstavlja ono što bi se moglo nazvati otuđenošću poglavnika od njegove najbliže rodbine, a jednako tako i upravo nevjerovatan uspjeh koji je postigao u životu obzirom na postojeće preduvjete i vlastite tvrdnje o svojem obrazovanju. Radilo se o tome da on po karakternim osobinama tobože nije imao nikakvih dodirnih točaka sa svojim bližnjima (ako se izuzme supruga). Njegov dom „ni u čemu nije bio sredina Pavelića (...). Ozbiljni i netendenciozni ljudi tvrdili su da nije čista naša krv, nego da je turskog porijekla. Po mojem uvjerenju bio je vanjštinom, a još više dušom, azijat“.⁶⁷ Saznanja o njegovom djetinjstvu i školovanju, koja je navodno sam iznio, također su vrlo dvojbena. Tvrdio je da je kao dijete bio *pravi bosanski baraba i badavadžija*. O tom razdoblju kaže - „Najviše sam volio plandovati po bosanskim planinama u društvu čobana. Bilo je uživanje (...) slušati priče o nadmudrivanjima, otimačini, prevarama...to je bila moja velika životna škola“.⁶⁸ O formalnom školovanju naveo je kako je „u Senju svršio gimnaziju kao potpuni nezalica, a na sveučilištu nisam radio pod Bogom ništa. Noći sam prolumpao, a dane prespavao. Ni sam ne znam kako sam svršio univerzu, postao doktor i advokat. Bez rata i protekcije ne bi to postigao nikada“.⁶⁹ Svemu iznesenom treba prići vrlo oprezno. Iako o političkom životu i njegovoj vladavini danas uglavnom više nema nepoznanica, izostaju radovi koji bi se detaljnije bavili Pavelićevom psihom, a pogotovo osobom i političkim utjecajem supruge na upravljanje državom. Iznesene tvrdnje da je Marija Pavelić navodno bila glavna zaštitnica ustaških rasova nije moguće pouzdano provjeriti na temelju dostupnih materijala. Ono malo što se pouzdano zna o poglavnikovoj profesionalnoj djelatnosti kao odvjetnika svodi se na epizodu iz prosinca 1927. godine, kada je u Skoplju branio neke makedonske (bugarske) studente i nacionalističkim držanjem stekao određene simpatije u tamošnjim krugovima.⁷⁰ Nije isključeno (dapače, vrlo je vjerojatno) da iz usta Pavelića u našem slučaju zapravo progovora Kvaternik. Razlog je očit – osvetiti se čovjeku koji ga je uklonio s pozicije vlasti, prikazati ga u najgorem mogućem svjetlu, a istovremeno i utjecati na potencijalnu publiku te prikazati sebe kao njegovu žrtvu.

⁶⁶ *Vojskovođa i politika*, str. 161.

⁶⁷ *Ibid*, str. 163.

⁶⁸ *Ibid*

⁶⁹ *Ibid*, str. 164.

⁷⁰ *Ustaško-domobranski pokret...*, str. 81.

Dio sjećanja u kojem govori o općim značajkama i načinu poglavnikove vladavine njegov je nekadašnji zamjenik naslovio *Dva suprotna gledanja i naziranja o životu i svijetu*. To poglavlje, više od bilo kojeg drugog, predstavlja osobni obračun s Pavelićem. Njega i suprugu optužuje se za nemoral, pohlepu, razne okrutnosti, dvoličnost, paranoju, a pridaje im se i niz drugih krajnje negativnih osobina. Njihov glavni cilj bio je „doći na vlast po svaku cijenu, održati se na vlasti i održati je po svaku cijenu te steći imetak“.⁷¹ Da bi postigli taj cilj, oko njih je bio uspostavljen najuži krug ljudi, Kvaternikovim riječima *zavjerenički aparat*, a činili su ga ustaški rasovi i odabrana skupina emigranata koji su s njima boravili u Italiji. Ostaje činjenica da je u toj skupini jedan od najzloglasnijih rasova bio i njegov vlastiti sin. Uz pomoć spomenutih, Pavelić je slijedio „politiku bolesnog uma i duše otrovane osvetom i žudnjom održati se na vlasti služništvom tuđinu, protiv volje vlastitog naroda“.⁷² Glavnim protivnikom *zavjereničke skupine* predstavljeno je Hrvatsko domobranstvo na čelu s vojskovođom, koje se navodno svim silama odupiralo takvom stanju, ali je na kraju bilo poraženo zahvaljujući stranom utjecaju, a sam Slavko Kvaternik je smijenjen i prisiljen na odlazak u inozemstvo.

Izloženi crno-bijeli prikaz zbivanja (zapravo – cijelog sustava vlasti u NDH) kao i njihovo krajnje pojednostavljivanje karakteristični su za neizbježno subjektivnu memoarsku prozu. Tim više ako je pisana od osobe u čijem djelovanju ima elemenata kaznene odgovornosti. Autor tu odgovornost na nekoliko mjesta i priznaje, ali se u svoju obranu svejedno služi vrlo naivnim, lako oborivim argumentima. Prvi argument svodi se na dobronamjerno povjerenje prema ustaškom poglavniku (koje je on kasnije iznevjerio). Zaista, njegov osnovni cilj može se svesti na „preuzimanje vlasti i uništenje unutrašnjih protivnika (...). Tome valja dodati i nagnuće da bude apsolutna vlast u jednom čovjeku. Široko je prihvaćena slika o Paveliću kao političaru koji kao čvrstorukaš upravlja suradnicima kao šahovskim figurama“.⁷³ Zbog toga su se mogle očekivati čistke u njegovu najbližem krugu kojemu je Kvaternik-stariji pripadao, a po uzoru na druge totalitarne režime, gdje takve pojave također nisu bile rijetke. Vatreni nacionalizam ustaškog vođe i navodna spremnost na žrtvovanje vlastitog života za Hrvatsku brzo su se u praksi pokazali tek mrtvim slovom na papiru i običnim mitom. Pa ipak, služeći se propagandom i svojim mirnim držanjem prema okolini, poglavnik je mnoge uspješno zavaravao i ostavljao na njih pozitivan dojam. „Njegova vanjština i nastup bili su u svakom pogledu harmonični i usklađeni s okolicom ili sredinom u kojoj se kretao. Ugodnu vanjštinu (...) pojačavala je njegova napadna orijentalna mirnoća. Ta mirnoća bila je njegovo pobjedonosno oružje u zavaravanju

⁷¹ *Vojskovođa i politika*, str. 176

⁷² *Ibid*, str. 181.

⁷³ *NDH i Italija...* str. 76.-78.

ljudi, da se ne otkriju njegova prava mišljenja i namjere.⁷⁴ Taktiku manipulacije okolinom i prijevara mnogih osoba primjenjivao je Pavelić po riječima autora svugdje, a naročito su joj nasjedali obični ljudi, zahvaljujući čemu je o sebi stvarao (ili je barem u to sam bio uvjeren) sliku brižnog i u narodu popularnog vođe. Jednu takvu priliku ilustrira se slijedećim navodom: „Sjećam se (...) jedne deputacije iz Vukovara, koja je tražila diobu (...) jednog veleposjeda na okolišna sela. Sve što su tražili obećao je bez prigovora i zabilježio njihove zahtjeve. Ljudi su bili oduševljeni poglavnikom, koji je nakon što su izašli zabilježena obećanja smjesta bacio (...)“.⁷⁵ Riječ je o mnogo puta korištenoj i prokušanoj populističkoj taktici kojom su se služili, a i danas se vjerojatno služe mnogi političari. Međutim, pojedincu koji je već prije nastanka NDH imao značajnog profesionalnog i životnog iskustva trebalo je od početka biti jasno što se može očekivati od takvog čovjeka, kojeg je navodno kritizirao još prilikom njihova susreta u Italiji 1932. godine. Pored toga, bio je upoznat sa strukturom i temeljnim dokumentima ustaške organizacije, iz kojih se jasno mogao vidjeti njezin politički isključiv i ekstremno nacionalistički karakter.⁷⁶

Time se dolazi do drugog razloga Kvaternikova pristajanja uz ustaše – njegovog kašnjenog ideološkog opredjeljenja za nacizam, a samim time i za totalitarizam koji je ustaška skupina uspostavila dolaskom na vlast. U Njemačkoj je vidio neprikosnovenu oružanu silu, čime je u prvo vrijeme kao vojni časnik bio bez sumnje zadivljen i ona ga je kao takva izuzetno privlačila. Istovremeno je nekritički prihvatio sve one zločinačke elemente koje je osim vojne izgradnje sa sobom donio nacistički režim, a njegovog vođu smatrao je spasiteljem čitavog kontinenta od komunističke opasnosti. Završno, važnu je ulogu odigrao njegov karijerizam. Relativno uspješna vojna karijera rano mu je i nenadano prekinuta već 1921. godine. Kada mu se pružila mogućnost da se unutar pronjemačkog kvislinškog režima uspne do pozicije moći, tom iskušenju nije mogao odoljeti. Pritom je manje važno što je taj režim imao oslonac u još jednoj stranoj sili kojoj on osobno nije bio naklonjen, a i samim Nijemcima s vremenom je kao ministar postao uteg u postizanju njihovih ciljeva u zemlji. Jednako tako, sporedan je i dvojbena njegov argument da je dijelom zločinačke vlasti ostao samo kako bi sačuvao Hrvatsko domobranstvo te tvrdnja da je više puta htio dati ostavku. To nije bilo mnogo više od prikladnog opravdanja, iza kojeg se zapravo krila težnja za očuvanjem vlastitog utjecajnog položaja što je dulje moguće. Ne postoje naznake, a pogotovo dokazi da bi svoju poziciju samoinicijativno napustio da s nje nije bio smijenjen. Slavko Kvaternik bio je vojni dužnosnik s političkim ambicijama.

⁷⁴ *Vojskovođa i politika*, str. 166.-167.

⁷⁵ *Ibid*, str. 167.

⁷⁶ *Ustaško-domobranski pokret...*str. 124. –128. (o Ustavu *UHRO-a*)

U hrvatskoj povijesti mogao je ostati zapamćen kao pozitivna ličnost, ali ga je spomenuta ambicija odvela u pogrešnom smjeru i pretvorila u izdajnika i kolaboracionista, koji je svoj život okončao sramotno.

2. Sjećanja i zapažanja 1925.-1945.: Prilozi za hrvatsku povijest

2. 1. Eugen Dido Kvaternik (biografska bilješka)⁷⁷

Eugen Dido Kvaternik rodio se u Zagrebu 29. ožujka 1910. g. u obitelji Slavka i Olge Kvaternik. Osnovnu školu pohađao je u rodnom gradu, potom je na dvije godine poslan u franjevački konvikt pored Beča, a maturirao je u zagrebačkoj Klasičnoj gimnaziji 1928. godine. Upisuje studij prava, ali ga ne završava. Od rane dobi (1926. g.) politički je aktivan u organizacijama nacionalističke mladeži kao što su *Hrvatska Mladica*, *Domagoj* i dr., a kasnije kratko i u nacionalističkom tisku (glasilo *Naša gruda*). Neki od njegovih tadašnjih školskih kolega kasnije će, poput njega, biti istaknuti pripadnici Ustaškog pokreta ili visoki dužnosnici Nezavisne Države Hrvatske. Među njima se naročito ističu Branimir Jelić, Vlado Singer i Mladen Lorković. Nakon atentata na hrvatske zastupnike u Beogradskoj skupštini 1928. godine, Eugen Dido Kvaternik još se aktivnije uključuje u djelovanje ilegalnih domovinskih nacionalističkih skupina, a povremeno odlazi i u inozemstvo. Tijekom takvih povremenih boravaka izvan zemlje, kraće je vrijeme studirao u nekoliko europskih gradova (London, Berlin, Nancy). U inozemstvu je u jesen 1930. godine upoznao i budućeg ustaškog poglavnika Antu Pavelića. Suočen s opasnošću da u domovini bude uhićen, u svibnju 1933. godine odlazi u Italiju na Pavelićev poziv i mjesec je dana bio gost njegove obitelji u Modeni. Nakratko se zatim vratio u Kraljevinu Jugoslaviju, ali je prisiljen na trajniju emigraciju kada je otkrivena njegova uloga u tzv. *Orebovom atentatu* (planirano ubojstvo kralja Aleksandra za posjeta Zagrebu u prosincu 1933. g.). Prve mjesece proveo je u Berlinu kod sestre Marije i u Beču kod Vlade Singera, nakon čega ponovno odlazi u Italiju. U toj prvoj emigraciji ostat će sve do travnja 1941. godine i uspostave NDH, kada se u zemlju vratio zajedno s ustaškim vođom i još nekoliko stotina njegovih pristaša. Za vrijeme boravka u Italiji, Eugen Kvaternik postaje jedan od najbližih Pavelićevih suradnika te je imenovan pobočnikom upravnog zapovjedništva Ustaškog pokreta i blagajnikom Glavnog ustaškog stana (GUS). Glavni je organizator Marseilleskog atentata i vođa skupine atentatora sve do 8. listopada 1934. g., iako u samom činu kraljeva ubojstva nije osobno sudjelovao. Svega nekoliko dana nakon uspješnog atentata

⁷⁷ sastavljeno prema Stuparić (ur.), 1997. *Tko je tko u NDH*, str. 223.-225. i Kovačić, *Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava NDH od 1941. do 1943. godine*. U: *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (1), 83.-99.

uhićen je zajedno s Antom Pavelićem u Torinu (17. listopada). Italija idućeg mjeseca odbija francuski zahtjev za njihovim izručenjem, ali će obojica ostati u internaciji sve do kraja ožujka 1936. godine. Izlaskom iz torinskog zatvora se Pavelićevi i Kvaternikovi putovi privremeno razdvajaju te je potonji uskoro interniran u ustaškom logoru na Liparima. Nakon nešto manje od godinu dana (u veljači 1937. godine) postao je i njegovim zapovjednikom, zamjenivši na tom mjestu Milu Budaka. Raspuštanjem liparskog ustaškog logora premješten je u Iserniju (gradić u južnoj Italiji) gdje je ostao zatvoren iduće tri godine. Od listopada 1940. g. trajno je na slobodi i u neposrednoj poglavnikovoj blizini – najprije u Lucci, a potom i u Firenci. U preostalim mjesecima do povratka iz inozemstva bit će svakodnevni gost u domu ustaškog vođe.

Po povratku u Zagreb nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, imenovan je na niz visokih dužnosti unutar režimskog sigurnosno-obavještajnog sustava – 18. travnja 1941. g. postaje čelnik Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR), a nekoliko mjeseci kasnije postavljen je za zapovjednika novoosnovane Ustaške nadzorne službe (UNS). Uz te dvije (najvažnije) dužnosti, bio je i državni tajnik u Ministarstvu unutarnjih poslova, član Poglavnikove Tjelesne Bojne (PTB) te od kolovoza 1942. g. zapovjednik nadzorne službe Ustaške vojnice. Brzo je napredovao kroz činove i završio djelatnu službu kao ustaški pukovnik. Objedinivši u svojoj osobi najviše dužnosti u RAVSIGUR-u i UNS-u, Kvaternik-mlađi vrlo je brzo postao najmoćnija osoba cjelokupnog sigurnosno-obavještajnog sustava NDH. Samim time bio je sinonimom za teror koji su strukture tog sustava provodile. Kao čelniku Ustaške nadzorne službe bio mu je izravno podređen cjelokupan sustav ustaških logora. U njima su vršene masovne likvidacije protivnika režima i provedena politika sustavnog istrebljenja cijelih skupina koje je isti smatrao nepoželjnima. U takvim zvjerstvima stradalo je najviše Srba, Židova i Roma svih dobnih skupina, ali i brojni Hrvati. „Dido je imao neograničenu vlast u svojim rukama, bez njegova pristanka nitko nije mogao zauzeti važniji položaj u državnom aparatu. Kao ravnatelj za javni red i sigurnost i ustaški nadzorni zapovjednik (...) bio je vrlo strog i provodio je radikalnu politiku prema svim protivnicima ustaša. Jednako tako provodio je oštre sankcije i prema vlastitom osoblju koje nije uredno obavljalo svoj posao“.⁷⁸

U drugoj polovini 1942. godine policijski teror razbuktao se u tolikoj mjeri da su čak i osovinski saveznici ustaškog režima počeli zahtijevati Kvaternikovu smjenu. Nije isključeno da su

⁷⁸ Kovačić, *Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava NDH od 1941. do 1943. godine*. U: *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (1), str. 93.

određeni ustaški ministri (pa i sam Pavelić) u njemu zbog stečene svemoći vidjeli prijetnju vlastitim položajima. Takvo se tumačenje može dovesti u vezu s udaljavanjem Eugenova oca Slavka s mjesta ministra domobranstva, čime je u praksi uklonjena tzv. *dinastija Kvaternik*. Nakon iznuđene pismene ostavke krajem rujna, Kvaternik-mlađi službeno je razriješen dužnosti 13. listopada 1942. godine. Unatoč formalnoj smjeni, postoje naznake da je svoj pozadinski utjecaj zadržao sve do konačnog napuštanja NDH u veljači 1943. godine. Time je započela njegova druga emigracija - tijekom koje je najprije kraća razdoblja proveo u Slovačkoj, Austriji i Italiji (veljača 1943. – lipanj 1947. g.). Dio tog vremena (do propasti NDH) provodi s ocem, a od svibnja 1945. g. skriva se u Italiji. U lipnju 1947. godine trajno se s obitelji nastanjuje u Argentini - koja je u to vrijeme bila relativno sigurno utočište istaknutim pripadnicima poraženih desnih diktatura u Europi, pa i samom Anti Paveliću. Ondje je aktivan u emigrantskom tisku hrvatskih nacionalista (najviše u *Hrvatskoj reviji*, koju u Buenos Airesu uređuje Vinko Nikolić). Međutim, u svojim člancima nekadašnji glavni ustaški ras pretvara se u gorljivog protivnika propalog ustaškog režima, a sebe (poput oca) prikazuje borcem za hrvatske interese i žrtvom poglavnikove prijevare. Eugen Dido Kvaternik poginuo je u prometnoj nesreći u mjestu Rio Cuarto, 10. ožujka 1962. godine. U istoj je nesreći smrtno stradala njegova maloljetna kćer, a supruga i druga dvojica sinova su ozlijeđeni. Za služenje kvislinškom režimu i počinjene zločine (za razliku od Kvaternika-starijeg) nikada nije odgovarao.

2. 2. Ustaška emigracija u Italiji

Dvanaestogodišnja (prva) ustaška emigracija u Italiji ključno je razdoblje za razumijevanje kasnijeg razvoja događaja i cjelokupne politike kakva se vodila u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Vrijedi krenuti od same činjenice da je Ustaša – hrvatska revolucionarna organizacija (UHRO) osnovana na talijanskom tlu te su ondje sastavljeni temeljni programski dokumenti koji su naznačili njezine ciljeve, ustroj i način djelovanja, a uzor u tom procesu u velikoj je mjeri očekivano predstavljala i tada vladajuća ideologija u zemlji-domaćinu. Izbor Italije kao mjesta osnutka tog političkog pokreta shvatljiv je iz barem jednog čisto praktičnog razloga (geografska bliskost hrvatskom teritoriju), ali istovremeno izaziva opravdane sumnje u buduće namjere njegova vodstva. Uočava se izrazit nesklad između proklamiranih ciljeva djelovanja (bezuovjetno ostvarenje samostalne hrvatske države, neovisne od bilo koje strane sile) te načina njihova postizanja – očit oslonac na Talijane, koji sam pokret toleriraju, uzdržavaju, a kasnije i otvoreno štite (odbijeno izručenje Pavelića i E. D. Kvaternika Francuskoj). Paradoks

je tim veći što se UHRO kao skupina organizira u vrijeme kada upravo talijanski režim izražava najjače iredentističke težnje prema zacrtanim teritorijima buduće slobodne Hrvatske.

Pojavivši se krajem 19. stoljeća, talijanski iredentizam „pokazuje izrazitu tendenciju k redukciji složenog povijesnog razvoja (...) te njeguje mit o zaokruženju talijanskoga životnog prostora u jadranskom bazenu“.⁷⁹ Iredentistička ideologija postala je dijelom službene državne politike od 1922. godine, iako su već nekoliko godina ranije bili korišteni razni krivotvoreni dokumenti kojima se dokazivalo navodno talijansko pravo na Dalmaciju i cijelu jadransku obalu.⁸⁰ Budući fašistički vođa u to je vrijeme izjavljivao kako „pitanje Dalmacije nije svršeno, ono je tek započeto, nije zaključeno (...), ostaje bolno i tragično otvoreno“.⁸¹ Odgovarajuću osobu za postepeno rješenje *dalmatinskog pitanja* Mussolini je s vremenom pronašao u Anti Paveliću. Prethodno smo istaknuli da su prve ustaško-fašistički dodiri ostvareni još 1927. godine, dok potonji još nije ni bio u trajnoj emigraciji. Međutim, već je tada talijanska vlada shvatila slabost njegova položaja. Istom se prilikom on izdajnički vezao za stranu silu, uz koju će ostati sve do njezine propasti.

Zapise Eugena Dide Kvaternika o ustaškoj emigraciji u Italiji možemo podijeliti na tri razdoblja. Prvo obuhvaća vrijeme od svibnja 1933. godine (kada prvi put nakratko posjećuje Pavelića u Italiji) do ožujka 1936. godine (kada su obojica pušteni iz zatvora u Torinu). Drugo razdoblje obuhvaća njegov boravak na Liparskim otocima i u drugim mjestima južne Italije (ožujak 1936. – listopad 1940. g.), a treće uključuje posljednje mjesece boravka u Italiji, kada živi u Toskani (listopad 1940. – travanj 1941. g.).

U ranim tridesetim godinama (1930. – 1934. g.) ustaško vodstvo i članovi pokreta mijenjali su prebivališta i djelovali tajno, često se koristeći pseudonimima. Radilo se o gradovima sjeverne i srednje Italije (Brescia, Milano, Bologna, Modena, Parma). Vođa i njegov najuži krug uvijek su živjeli u urbanoj sredini, a ostatak članstva bio je raspoređen u nizu obližnjih logora za obuku (Bovegno, Borgo Val di Taro, Vischietto). Pavelić je posjećivao ustaške logore, ali sam u njima nije nikad trajno boravio.⁸² Ta odvojenost poglavnika od najvećeg dijela njegovih postrojbi ostat će trajna pojava sve do njihova povratka iz emigracije. O prvom dodiru s Italijom (svibanj – lipanj 1933. g.) autor nije opsežnije pisao. Trajnu emigraciju započeo je u prosincu 1933. godine, ali detaljnije izvještaje o njoj nalazimo tek za period nakon atentata na jugoslavenskog

⁷⁹ *NDH i Italija...*, str. 13

⁸⁰ *Ibid*, str. 15

⁸¹ *Ibid*

⁸² *Ustaško-domobranski pokret...*, str. 268

kralja. Ovaj po posljedicama dalekosežan događaj značajno je promijenio položaj svih ustaša u Italiji. Kvaternik-mlađi, kao njegov glavni organizator, našao se zajedno s poglavnikom iza rešetaka na 15 mjeseci. Uvjeti u zatvoru (naročito u početku) bili su izrazito surovi. „Bilo je za nas ispražnjeno čitavo jedno krilo zgrade, a bili smo zatvoreni u samice uz najstrožu izolaciju. Prekid s vanjskim svijetom bio je potpun, međusobno se uopće nijesmo viđali. Na zidovima ćelija (...) bio je napravljen jedan krug, kojim bi se obično označivale ćelije na smrt osuđenih“.⁸³ U takvom okruženju Pavelić je tobože imao prototalijanski stav, što se može smatrati rijetkom iznimkom. Kako je poznato, jedno od osnovnih obilježja njegove političke djelatnosti bila je izrazita italofilija, a na vlasti - potpuno služništvo Italiji i njezinim interesima u NDH. U zatvoru je pak jednom prilikom navodno izjavio: „Do sada smo znali, što je bizanština, a sada smo naučili, što je latinština. To, što su Talijani napravili (...) obična je perfidija, lopovština, svinjarija. Ali varaju se gospoda u Rimu, ako misle da su zaustavili hrvatsku borbu (...). Ja sam potpuno miran glede položaja u domovini“.⁸⁴ Takav je stav njegov zatvorski kolega pripisao zatočeništvu, ne nalaženjem na vlasti, činjenicom da je njegov osobni interes (oslobođenje) bio povezan s uspjehom šire hrvatske borbe i nemogućnosti kontakta sa suprugom. Kao i njegov otac, Dido Kvaternik kasnije će se uvijek dosljedno pridržavati ideje o bračnom paru Pavelić kao suštima egoistima i izdajnicima, koji su od trenutka dolaska u poziciju moći prvenstveno brinuli za sebe i očuvanje svoje vlasti, pri čemu su bili spremni na sve. Stoga se pri opisu boravka u zatvoru radi o jedinom mjestu u čitavim memoarima gdje se autor o vođi NDH retrospektivno izražava pozitivno. U gornjem je citatu uz to zanimljivo primijetiti simbolično poistovjećivanje beogradskog režima s Bizantom te ga usporediti s ranije iznesenim mišljenjem Slavka Kvaternika o istočnjačkim crtama poglavnikova karaktera. Naizgled su ova dva slučaja međusobno proturječna. Ipak, radilo se o dva različita tipa orijentalizma – pravoslavnom (koji je za Pavelića bio istovjetan odbojnom mu srpstvu) i islamskom (koji ga je privlačio zbog vlastitog porijekla). S istim se može povezati kasniji apsurdni stav vlasti NDH o islamskoj zajednici u BiH. Njezina nesumnjivo orijentalizirana populacija od režima je bila shvaćena etnički najizvornijim dijelom hrvatske nacije, a uporište za tu tvrdnju pronađeno je u jednom spisu Ante Starčevića.⁸⁵

Izlaskom iz zatvora, Eugen D. Kvaternik upućen je u ustaški logor na Liparske otoke, a Ante Pavelić ostaje u sjevernom dijelu Italije. Njih dvojica susrela su te godine još jednom, 24.

⁸³ Jareb (ur.), 1995. *Sjećanja i zapažanja 1925.-1945.: Prilozi za hrvatsku povijest*, str. 215.-216. (dalje – *Sjećanja i zapažanja...*)

⁸⁴ Ibid, str. 216

⁸⁵ *Povijest NDH*, str. 132.

kolovoza 1936. godine u Messini. Dan ranije u Palermu je došlo do susreta ustaškog poglavnika s Antom Trumbićem. Iskusnom dalmatinskom političaru tom se prilikom pripisuje izrazito radikalni proustaški stav pa čak i spremnost na teritorijalne ustupke Italiji kako bi se postiglo rušenje jugoslavenskog režima.⁸⁶ Nepristraniji izvori taj sastanak tumače tek kao Trumbićev neuspješan pokušaj pomirbe Pavelića i Vladka Mačeka. Dvojica političara održavala su najvećim dijelom tajnu vezu od 1930. do 1934. g., nakon čega se među njima postepeno počinje razvijati sve snažnije suparništvo. Otvoreni raskol dogodit će se ulaskom Mačeka u prevratničku vladu generala Simovića 1941. g. i njegovim zalaganjem za očuvanje Jugoslavije, što ustašama nipošto nije bilo prihvatljivo.⁸⁷

Sklapanjem talijansko-jugoslavenskog sporazuma od 25. ožujka 1937. g. nastupio je potpuni prekid ustaške djelatnosti na Apeninskom poluotoku. Vođa pokreta živio je tada u Sieni, a njegovom odlukom uskoro je zatvoren i logor Lipari. Stanje u logoru bilo je tada izrazito teško - zbog loših uvjeta znale su izbijati bolesti. Tako je već u kolovozu 1936. godine zabilježena epidemija tifozno-tropske groznice, a razdirale su ga i razne nesuglasice uzrokovane autoritarnim držanjem zapovjednika Mile Budaka. Njegovim odlaskom s otoka i smjenom u logorskom vodstvu stanje se nije bitno popravilo. Brojni logoraši pisali su o iskustvu boravka ondje. Gotovo niti jedno od tih svjedočanstava nije pozitivno. Čitav arhipelag naziva se kod pojedinih *mjestom muke i očaja*, a nakon što su ga napustili - ustaše su bili raštrkani po manjim mjestima na jugu Italije.⁸⁸ Svi osim poglavnikovih najbližih suradnika ostat će u takvom položaju do prvih dana travnja 1941. g., kada je na brzinu organizirano njihovo okupljanje radi prelaska u NDH.

Nasuprot teškim životnim uvjetima kakve su iskusili ti ljudi, Pavelićev život je od trenutka izlaska iz zatvora pa sve do povratka u domovinu protjecao u sasvim drugačijim okolnostima. Ako mu je kretanje i bilo ograničeno te je bio u nekoj vrsti kućnog pritvora, nesporno je da mu je položaj bio daleko povoljniji. Uz to je od talijanskih vlasti primao značajnu novčanu naknadu koja je svojom visinom premašivala primanja pojedinih visokih dužnosnika (npr. generali).⁸⁹ Poslije je ustaška propaganda čak i njegove tadašnje aktivnosti prikazivala kao neprekidnu borbu za ostvarenje samostalne hrvatske države. Rezultat te *borbe* u praksi je bila tek objava njegove knjige *Errori e Orrori. Comunismo e bolscevismo in Russia e nel mondo*, napisane pod

⁸⁶ *Sjećanja i zapazanja...*, str. 232.

⁸⁷ Opsežnije o odnosima Pavelić-Maček v. Ramet, *Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*. U: *Časopis za suvremenu povijest*, 43 (1), 137-154.

⁸⁸ *Ustaško-domobranski pokret...*, str. 419.-428. (o logoru Lipari)

⁸⁹ *Sjećanja i zapazanja...*, str. 120.

pseudonimom A. S. Mrzlodolski. Knjigu je odmah po objavi 1938. g. zaplijenila talijanska policija, a na hrvatskom jeziku objavljena je tek nakon uspostave ustaške države kao *Strahote zabluda. Komunistička i boljševička u Rusiji i u svijetu*.⁹⁰ Dido Kvaternik to razdoblje nametnute pasivnosti smatra izrazito pogubnim po njegovu psihu. Navest će da je „već u zadnjim godinama prve emigracije (...) silazni razvoj bio naglašen. Tako je npr. za vrijeme svoje poluinternacije (...) proveo mjesec i godine [baveći se, *op.*] konstrukcijom jednog perpetuum mobilea, kojeg je za skupe novce montirao u podrumu kuće“.⁹¹ Slične epizode nastavit će se i kasnije, pa čak i u razdoblju nakon pada Stojadinovićeve vlade u veljači 1939. g. Tada Pavelić u očima fašističkog režima ponovno postaje ključan čimbenik u ostvarenju iredentističkih težnji prema cijeloj jadranskoj obali.

Po dolasku u središnju Italiju sljedeće godine, njegov ga bliski suradnik gotovo više ne prepoznaje, a predbacuje mu i zaokupljenost sporednim stvarima u trenucima koji su bili od presudnog povijesnog značaja. O tome će napisati: „U najodlučnijim časovima krize kraljevske Jugoslavije (...) bavio se proučavanjem turskog rječnika i gramatike. Nakon tri godine odkako smo bili odijeljeni, našao sam posvema drugog čovjeka od onoga iz torinske tamnice“.⁹² Kao i u slučaju suradnje Slavka Kvaternika s Milom Budakom, na ovom se mjestu možemo zapitati što je te jeseni potaklo njegova sina na nastavak suradnje s *drugim Pavelićem*. Odgovor se vjerojatno krije u potpunoj indoktrinaciji te točnom stajalištu da će se ostankom uz poglavnika s vremenom i on domoći još višeg i utjecajnijeg položaja.

Nekoliko mjeseci ranije obnovljen je kontakt ustaškog čelnika s predstavnicima talijanske vlade. U siječnju 1940. g. dolazi do njegova susreta s ministrom vanjskih poslova Galeazzom Cianom. O njemu je sam ministar ostavio osobno svjedočenje u svom dnevniku. Pavelić je tom prilikom tražio da se ključna donesena odluka - ona o stupanju buduće Kraljevine Hrvatske u personalnu uniju s Kraljevinom Italijom – u prvo vrijeme zadrži tajnom, kako ne bi bila iskorištena od neprijateljske propagande. Predviđeno postojanje zajedničkih talijansko-hrvatskih upravnih tijela smatrao je osjetljivim, pa se zalagao za samostalno hrvatsko ministarstvo rata i vanjskih poslova, kako bi se zadržala prividna samostalnost, koja je također dogovorena.⁹³ Rezultati sastanka i poglavnikovo prihvaćanje svih zahtjeva pokazuju da je hrvatski teritorij već tada (prije osnutka NDH) praktično isporučio Talijanima. Za takvo je izdajničko ponašanje bio obilno nagrađen te se u proljeće seli u Firencu. Ondje je živio

⁹⁰ *Ustaško-domobranski pokret...*, str. 443.-444.

⁹¹ *Sjećanja i zapažanja...*, str. 215.

⁹² Ibid

⁹³ *Ustaško-domobranski pokret...*str. 447.-449.

lagodnim životom sve do povratka iz emigracije. Kvaternik-mlađi, koji je od preseljenja u Toskanu s njim bio u svakodnevnom kućnom kontaktu, o tom je razdoblju napisao: „(...) živio je sa svojom gospođom u jednoj vili kraj Viale Michelangelo u Firenzi. Njegov sin Velimir polazio je internat Salezianaca u Fiesolama, a njegove kćeri (...) školovale su se u poznatom internatu Poggio Imperiale, institut za kćeri najviše talijanske aristokracije (...) koji je iza prvog rata pohađala belgijska princeza Marija, kasnija talijanska kraljica“.⁹⁴ Takve su okolnosti bile izrazita suprotnost životnim uvjetima ogromne većine njegovih pristaša, koji su i dalje živjeli u bijedi raštrkani po južnoj Italiji. Može se reći da je poglavnik bio potpuno otuđen od njih u svakom smislu te su ga zahvaljujući propagandi vjerojatno više doživljavali kao neki mit. On nije bio osoba koja je s njima dijelila svakodnevni život, niti su prema njemu mogli razviti spontanu privrženost. Krajem ožujka i u travnju 1941. g., neposredno pred povratak, u dva ga je navrata u Rimu primio Benito Mussolini. Ta dva sastanka mogu se smatrati kulminacijom cijelog razdoblja provedenog u Italiji i vrijedi se na njih osvrnuti kao na završne točke prve ustaške emigracije.

Prvi sastanak s Mussolinijem odvio se u 29. ožujka u *Villi Torlonia*. Prisustvovao mu je s ustaške strane samo poglavnik, a s talijanske Filippo Anfuso, visoki dužnosnik talijanskog ministarstva vanjskih poslova. Ta Pavelićeva praksa da s najvišim stranim dužnosnicima o ključnim pitanjima uvijek razgovara nasamo će kasnije mnogo puta biti kritizirana od njegovih nekadašnjih suradnika. Istovremeno, nitko mu se u takvim prigodama nije pokušao suprotstaviti, a opravdanje je uvijek bila njihova uvjerenost da vođa najbolje zna što je ispravno. Pavelićevo isključenje svjedoka već s tog prvog sastanka može se povezati s njegovom ranije spomenutom težnjom da bude apsolutna vlast u jednom čovjeku. Time je uz to mogao ciljati da Talijanima pokaže svoj apsolutni utjecaj i autoritet nad podređenima ili pak da samog sebe ne izloži njihovoj kritici, obzirom da se razgovaralo o iznimno osjetljivoj temi. Jedini izvor o njegovom držanju tom prilikom jesu sjećanja Filippa Anfusa, koja citira E. D. Kvaternik: „Pavelić potvrđuje raniji sporazum (...) zajamčuje njegovu aplikaciju i isključuje svaku sumnju o svojoj lojalnosti. Od dva politička čovjeka (...) jedan se fatalno vraća u domovinu kao izdajica. Pavelić je spram Mussolinija miran i pokoran (...), bojazni su mnogostruke, a najžešće su – kako on veli – one, koje mu zadaju njegovi vlastiti pristaše, kojima će trebati pokazati takovu sliku Nezavisne Hrvatske, po kojoj njezin novi poglavnik ne će ispasti kao izdajica“.⁹⁵ Kako vidimo, vjerojatniji razlog isključenja suradnika bilo je očuvanje poglavnikova obraza u

⁹⁴ *Sjećanja i zapažanja...*str. 15.-16.

⁹⁵ *Ibid*, str. 21

njihovim očima. Iako se o pitanju granica vjerojatno nije detaljno razgovaralo, Mussolini je tada Pavelića zasigurno upoznao sa svojim zahtjevima glede Dalmacije. Takve je tvrdnje isti iz razumljivih razloga žestoko poricao u drugoj emigraciji.⁹⁶

Drugi sastanak Mussolini-Pavelić održan je 11. travnja u *Palazzo Venezia*, sjedištu talijanske vlade. Popis prisutnih bio je jednak kao i prvom prilikom. Okolnosti su međutim značajno drukčije: u Zagrebu je prethodnog dana uz njemačku pomoć (doduše uz spomen Ustaškog pokreta i njegovog vođe) proglašena Nezavisna Država Hrvatska. Držanje Pavelića sada je s obzirom na navedeno suzdržanije, što se objašnjava njegovim strahom da mu netko do povratka u Zagreb ne preotme željeni najviši položaj. Naročito je pritom važna činjenica da su Nijemci Ustaški pokret ispravno smatrali talijanskom marionetom i u prvo su vrijeme težili da na vlast u Zagrebu dođe politička opcija koja je uživala širu narodnu podršku.⁹⁷ Takva se mogućnost (iz njegove perspektive - opasnost) jasno odražava u poglavinikovu nastupu: „To što danas najviše tišti Pavelića jest biti u Zagrebu prije nego dođe do drugih rješenja, koja bi odstranila plan dati vlast ustašama. (...) Pavelić se boji da bi zbog iznenadne promjene mišljenja kod Nijemaca mogao izgubiti prijestolje (...)“.⁹⁸ Drugi čovjek zaista je postojao – bio je to Vladko Maček, koji je međutim odbio primiti vlast iz nacističkih ruku. Pavelićeve strepnje otklonila je kasnije i Hitlerova preliminarna direktiva o podjeli Jugoslavije (od 12. travnja 1941. g.) u kojoj je stajalo kako se Nijemci neće miješati u unutarnje stvari Hrvatske, a njemački načelnik Vrhovnog stožera uz to je u dokumentu od 13. travnja potvrdio da je sudbina Dalmacije, BiH i Crne Gore stvar talijanske političke volje.⁹⁹ Potonje je bilo od iznimne važnosti i dalo je poglavniku potpuno slobodne ruke za sramotne teritorijalne ustupke Rimu.

U takvim je uvjetima uskoro okončana prva ustaška emigracija. Ante Pavelić vratio se u novoproglašenu NDH, na čijem će čelu od prvog do posljednjeg dana vladavine provoditi izdajničku politiku služenja stranim silama – fašističkoj Italiji i nacističkoj Njemačkoj. Nezavisna Država Hrvatska bit će potpuno ovisna o tim dvama režimima, a prvom će ubrzo i formalno predati velik dio vlastitog državnog područja.

2. 3. Talijanska politika spram NDH i držanje Njemačke

Od prvog dana povratka ustaša-emigranata u domovinu, njihov se položaj prema Mussolinijevu režimu može definirati kao sasvim neravnopravan i podređen. Na naplatu su u

⁹⁶ *NDH i Italija...*, str. 46.-47.

⁹⁷ *Rat i revolucija...*, str. 57.

⁹⁸ *Sjećanja i zapažanja...*, str. 41.

⁹⁹ *Rat i revolucija...*, str. 56

tom trenutku došle sve ranije preuzete obveze, koje je sada trebalo realizirati u praksi. Kod samog *Ducea* u početku je postojao opravdan strah da bi te obveze mogle biti zanemarene poglavnikovim odlaskom iz Italije. Mussolini je smatrao da je „Pavelić jedini pijun, kojeg držimo na balkanskoj ploči i ne smijemo dopustiti da nam ga [Nijemci, *op.*] otmu“. ¹⁰⁰ Kako bi spriječio tu mogućnost, u Karlovac je 14. travnja u svojstvu posebnog talijanskog izaslanika poslan Filippo Anfuso. Njegov dolazak bio je dokaz prioriteta koji je Rim pridavao pitanju ekspanzije na istočnoj obali Jadrana, pa i šire. Naročito je upadljiva žurnost tog posjeta, jer je prethodnog dana u razgovoru sa Slavkom Kvaternikom ustaški vođa zaniijekao postojanje bilo kakvih političkih ili drugih obveza prema Rimu, a isto je ponovio i njemačkom predstavniku, Edmundu Veesenmayeru, koji je imao nalog raspitati se o toj temi. ¹⁰¹ Međutim, Pavelićevo čudno ponašanje u trenutku očekivanja dolaska Anfusa trebalo je biti dokaz njegova teškog položaja naspram Talijana. Tu su činjenicu mnogi osvijestili tek retrospektivno, među njima i Dido Kvaternik. O okolnostima sastanka on je naveo: „Već je prošlo 14 sati. Dok je Anfuso još na stepenicama, Pavelić dobacuje S. Kvaterniku, Veesenmayeru i meni: - Skrijte se, da vas ne vidi (...). Pavelić se povlači u radnu sobu dr. Nikšića sam s Anfusom. Nas trojica čekamo u drugoj sobi preko hodnika“. ¹⁰² Iako su već tada Talijani dobili garanciju ostvarenja svojih teritorijalnih zahtjeva, problem je još neko vrijeme predstavljalo njemačko držanje. Ono je razriješeno u talijansku korist na sastanku dvojice ministara vanjskih poslova, Ribbentropa i Ciana, u Beču 21. i 22. travnja. Njemački je ministar prema predloženoj personalnoj uniji NDH i Italije u početku izrazio rezerviran stav, a po pitanju granica predlagao je da se ustaškoj državi ostavi i opsežan dio Dalmacije. Kasnije je ipak došlo do promjene – Berlin je priznao „oportunistički teritorijalnog kontinuiteta između Italije i crnogorsko-albanske zone“, unatoč izrazitoj hrvatskoj etničkoj većini. Sam Adolf Hitler nije imao nikakvih prigovora na talijansku aneksiju Dalmacije i predviđenu personalnu uniju Zagreba s Rimom. Tako se jedini njemački zahtjev sveo na traženje izravnih ustaško-talijanskih pregovora o tim pitanjima. ¹⁰³

Navedeni pregovori započeli su iznimno brzo. Već 24. travnja, pred odlazak na sastanak s talijanskim ministrom u Ljubljani, Pavelić je izjavio da će se „boriti za cjelokupnost svoje zemlje (...), da u sklopu naše Države Hrvatske dođu svi Hrvati“. ¹⁰⁴ Talijanska strana također je bila svjesna da pregovori neće teći naročito glatko, o čemu Ciano piše u svojem dnevniku: „Neće biti lako. I u Italiji je započela dalmatinska propaganda, djelo uobičajenih agitatora (...).

¹⁰⁰ *Povijest NDH*, str. 64.

¹⁰¹ *Vojskovođa i politika*, str. 157.–158.

¹⁰² *Sjećanja i zapazanja...*, str. 49.

¹⁰³ *NDH i Italija...*, str. 86.-87.

¹⁰⁴ *Ibid*, str. 87.

Pripravili smo dva rješenja; jedno integralno od Rijeke do Kotora, i drugo ograničeno na povijesnu Dalmaciju. To posljednje trebalo bi upotpuniti s jednim političkim paktom, koji će praktično čitavu Hrvatsku staviti pod našu kontrolu“.¹⁰⁵ Susret je završio nepovoljno za ustaško izaslanstvo, koje je u biti bilo suočeno s čistom talijanskom ucjenom. Po svjedočenju nekih promatrača u Zagrebu, poglavniku je bio zadan težak psihološki udarac, a članovi vlade bili su duboko razočarani.¹⁰⁶ Građanima zemlje se pak o svemu šutjelo. O Ljubljanskom sastanku postoje dva različita prikaza zbivanja – oba potekla iz najuže skupine ustaškog vodstva. Onaj koji je u drugoj emigraciji dao sam Pavelić temelji se na očito lažnoj tvrdnji kako nikada ranije nije razgovarao o političkim i teritorijalnim pitanjima s talijanskim predstavnicima, bio im je spreman ustupiti samo područja oko Zadra i Trogira, a za ostatak Dalmacije čak voditi rat.¹⁰⁷ Daleko kritičniji osvrt donosi Kvaternik-mlađi koji navodi da je od 25. travnja (Ljubljanski sastanak) do 7. svibnja 1941. godine (sastanak Pavelić-Mussolini u Monfalconeu¹⁰⁸) na vrlo opskuran način „zapečaćena sudbina 400 tisuća dalmatinskih i primorskih Hrvata (...), [a] da dr. Pavelić ni jedanput Talijanima nije suprotstavio jedan pa i malo energični *ne*, da uopće nije ni mislio prekinuti pregovore“.¹⁰⁹ Uz to, glatko je odbio čak i pomisao na njemačku intervenciju radi ublažavanja talijanskih zahtjeva, za koju se navodno zalagao Slavko Kvaternik.¹¹⁰

Usljedilo je logično i za hrvatsku povijest tragično finale – u talijanskoj su prijestolnici 18. svibnja 1941. godine potpisana tri odvojena dokumenta¹¹¹, po mjestu potpisa skupno nazvana Rimskim ugovorima, kojima je Nezavisna Država Hrvatska (pod nazivom Kraljevina Hrvatska) Kraljevini Italiji predala ne samo velik dio vlastitog teritorija, već ju je učinila i jamcem vlastitog suvereniteta, pokroviteljem u vanjskoj politici i vojnim pitanjima. Treći ugovor čak je predviđao stvaranje zajedničke vojske - do čega u praksi ipak nikada nije došlo. Uz to je sadržavao i odredbu o uspostavi personalne unije. Ona također nije ostvarena, jer njezin nositelj (ranije spomenuti vojvoda Aimone di Savoia) nikada nije kročio na tlo ustaške države.

Potpisivanje Rimskih ugovora od strane ustaškog poglavnika talijanskim je postrojbama dalo potpunu slobodu djelovanja na anektiranim teritorijima, a na području pod vlašću NDH status savezničkih postrojbi koje su uživale protekciju. Svjesne svoga privilegiranog položaja,

¹⁰⁵ *Sjećanja i zapažanja...*, str. 71.

¹⁰⁶ *NDH i Italija...*, str. 91

¹⁰⁷ *Ibid*, str. 89.

¹⁰⁸ Na tom sastanku potvrđeno je sve ono što je dogovoreno u ranijoj fazi pregovora, a učinjen je ustupak u smislu Mussolinijeva odustajanja od carinske i monetarne unije.

¹⁰⁹ *Sjećanja i zapažanja...* str. 76. – 77.

¹¹⁰ *Vojskovođa i politika*, str. 190.-191.

¹¹¹ Ugovor o određivanju granice između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije, Sporazum o pitanjima vojničkoga značaja i Ugovor o jamstvu i suradnji između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije

jedinice Druge talijanske armije - kojima je u prvo vrijeme zapovijedao general Vittorio Ambrosio - provodile su u toj marionetskoj državi istinski imperijalističku politiku. Stanje je bilo najteže u anektiranoj Dalmaciji, gdje je okupacijska sila preuzela gotovo sve značajne gospodarske subjekte i izvore prirodnih bogatstava te provodila prisilnu talijanizaciju. Takvi su postupci vrlo brzo potakli otpor domicilnog stanovništva, koje se masovno priključivalo pokretu otpora tj. Partizanskom pokretu.¹¹² Važno je istaknuti da za dobar dio lokalnog stanovništva razlozi priključivanja partizanskim snagama nisu nužno bili primarno ideološki. Ključno je bilo pružiti otpor agresoru na svaki mogući način, sačuvati imovinu i svoje obitelji. Opća vodilja je bila težnja za mirnim životom u slobodi, a dublja ideološka komponenta bila je širim slojevima u drugom planu.

Talijanska represija nad svim protivnicima okupacije bila je izrazito surova, a primjenjivale su se brojne nasilne metode: zastrašivanje, strijeljanje, uhićenja i slično. U njihovoj okupacijskoj zoni bio je uspostavljen niz logora za nepodobno stanovništvo, koje se na ovaj ili onaj način ogriješilo o zakone talijanske uprave. Računa se da je najveći bio logor Kapor na Rabu, kroz koji je prošlo oko 13 000 zatočenika, od čega je (ovisno o izvorima) umrlo između 1 200 i 4 600 osoba. Logori su postojali i na drugim lokacijama (npr. u Bakru, Kraljevici, na Zlarinu...¹¹³ Nisu bili rijetki ni slučajevi provođenja kaznenih ekspedicija *čišćenja terena*, pri čemu su vršene zvjerske odmazde nad civilima. U jednom od takvih pohoda u ljeto 1942. g. sa zemljom su srušena sela na Kvarneru. Najteže je stradalo mjesto Podhum, gdje je ubijeno oko 100 civila, a 800 muškaraca, žena i djece odvedeno je u zarobljeništvo.¹¹⁴ Kvaternikovi memoari donose primjer talijanske odmazde koja je otprilike u isto vrijeme izvršena u blizini Šibenika, o čemu je talijanskom guverneru Bastianiniju pisao tamošnji biskup Jeronim Mileta: „Jučer (...) bombardirano je s morske strane selo Primošten, glavno mjesto istoimene župe, koja se sastoji od 24 komšiluka. Glavno selo (...) nastanjeno je dobrim i praktičnim katolicima, a ne komunistima, pa to bombardiranje (...) koje je trajalo 4 sata sigurno je prouzročeno netočnim obavijestima. Mjesto je napokon razoreno, imanja mještana uništena, a narod ostao bez krova i sredstava za život“.¹¹⁵ O sudbini rodbine ljudi koji su se priključili partizanima nastavlja se: „zapazio sam da se (...) interniraju roditelji bjegunaca i sva bližnja obitelj i rodbina, ne isključivši ni malu djecu. Vrlo često se pak pale kuće, iz kojih je koje čeljade pobjeglo. Dok se pali jedna kuća, vatra uništava i susjedne kuće, koje inače izvršiocu paleža nisu namjeravali

¹¹² *Rat i revolucija...*, str. 151.-152.

¹¹³ *NDH i Italija...*, str. 186

¹¹⁴ *Ibid*

¹¹⁵ *Sjećanja i zapažanja...*, str. 91

zapaliti“.¹¹⁶ Ustaška se vlast prema svim navedenim primjerima zločinačkog talijanskog ponašanja odnosila s krajnjom nebrigom i zanemarivanjem. Ako se na nižim razinama nešto u rijetkim slučajevima i pokušalo učiniti, nailazilo je na oglašivanje viših dužnosnika režima. Takvo su stanje u Rimu iskorištavali na samom vrhu vlasti. Indikativne su u tom smislu upute Mussolinija novom zapovjedniku Druge armije, generalu Mariju Roatti, u Gorici (današnji talijanski grad Gorizia) krajem srpnja 1942. godine. Tu je priliku reproducirao u svojim sjećanjima (objavljenima posmrtno 1948. g.) tadašnji načelnik talijanskog glavnog stožera, Ugo Cavallero. Dido Kvaternik ga djelomično citira, a *Duce* je tada navodno rekao: „Ne bojim se riječi (...). Ovo pučanstvo neće nas nikada zavoliti... To područje moramo smatrati kao područje iskustva. Ne brini se za ekonomsko stradanje pučanstva. Ono ga je htjelo. Ne bih bio ni protiv preseljenju masa stanovništva. (...) Isto tako, smatrajte komuniste [odnosite se prema komunistima, *op.*] ne praveći razlike: sa Slovencima ili Hrvatima, ako su komunisti, treba postupati na isti način“.¹¹⁷ Riječ je o subjektivnom prenošenju riječi fašističkog vođe, pa postoji mogućnost da one u potpunosti ne odgovaraju istini. Nema međutim sumnje da su talijanske snage na okupiranim teritorijima vršile sve akcije po nalogu svojih zapovjednika, a za odmazde koje su možda i bile proizvodljne nisu od istih kažnjavani - što predstavlja dokaz odobravanja takvih barbarskih postupaka. Oni će se jednakom žestinom nastaviti gotovo do samog kraja talijanske okupacije. Prema dostupnim podacima, u razdoblju od travnja 1943. do kapitulacije početkom rujna su agresorske trupe u nekoliko navrata izvršile pokolje civila i spalile sela u široj okolici Splita, Omiša te na otoku Braču.¹¹⁸

Pri analizi odnosa ustaškog režima s Italijom nužno je uzeti u obzir stav njezinih trupa u NDH i anektiranoj Dalmaciji prema onim elementima koje je taj isti režim smatrao prijetnjom svojem opstanku, tj. prema Partizanskom i Četničkom pokretu. Iz razumljivih razloga, ovo je pitanje izazivalo nesuglasice između Zagreba i Rima, ali i unutar najužeg kruga ljudi oko poglavnika. Niz je razloga koji su doveli do talijansko-četničke suradnje. Prvi i najvažniji bio je taj da su Srbi, bježeći od progona u NDH, prelazili na anektirano područje. Uz to su kasnije, iz istog razloga, tražili od Talijana da prošire svoju okupacijsku zonu i tako im pruže zaštitu. Postojale su i određene okolnosti iz dalje prošlosti koje su olakšale njihovo zbližavanje – činjenica da između Srba i Talijana povijesno nije bilo otvorenih pitanja, dok su se Hrvati i Talijani stoljećima sukobljavali oko istočne jadranske obale.¹¹⁹ Sve navedeno dovelo je do korištenja i

¹¹⁶ Ibid, str. 91. – 92.

¹¹⁷ Ibid, str. 93

¹¹⁸ *Rat i revolucija...*, str. 154.-155.

¹¹⁹ Ibid..., str. 285.

favoriziranja četnika u odnosu na domicilne Hrvate, koji su većinom priključivali partizanima. Ne treba zaboraviti ni da je Italiji odgovarao princip stalnog međusobnog sukobljavanja četnika i ustaša, pri čemu je za ostvarenje svojih imperijalističkih ciljeva po potrebi mogla koristiti jednu skupinu protiv druge. Takav pristup možemo jednostavnije sažeti u poznatom izrazu *podijeli pa vladaj*. Talijanska suradnja s četnicima naročito je ojačala dolaskom Marija Roatte na čelo Druge talijanske armije. On je sve njihove jedinice integrirao u postojeću paravojni postrojbu MVAC (*Milizia Volontaria Anti Comunista* – Dobrovoljačka protukomunistička milicija), koju su Talijani već ranije ustrojili. Četnici su za službu u MVAC-u primali novčanu naknadu te bili opskrbljeni oružjem, streljivom i svim ostalim potrepštinama.¹²⁰ Mišljenja Kvaternika-mlađeg o Talijanima jednoznačno se mogu okarakterizirati kao negativna. O talijanskoj ulozi u NDH izražavao se na slijedeći način: „Netom što je talijanska vlada na najsvečaniji način zajamčila tobožnju nezavisnost Hrvatske, počela je srpski živalj pripremati na ustanak protiv hrvatske vlasti. Novačenje i naoružavanje (...) vršeno je iz onih novčanih sredstava, koje je hrvatska vlada davala za održavanje druge talijanske vojske. I tako smo bili svjedoci da su naši talijanski *saveznici*, na našem teritoriju i našim novcem, spremali ustanak protiv države kojoj su bili zajamčili nezavisnost“.¹²¹ Riječ je o stavu koji je izrečen naknadno, nakon odstranjivanja s dužnosti i propasti Nezavisne Države Hrvatske, a tu okolnost ne treba zanemariti. Neupitna je pak činjenica da je autor za vrijeme sudjelovanja u strukturama vlasti bio potpuno odan ustaškom vođi te je bespogovorno izvršavao sve njegove naredbe. Tako je u ljeto 1942. godine izdao i dokument kojim je naredio izbjegavanje svih incidenata prema Talijanima te održavanje dobrih odnosa s njihovim predstavnicima na hrvatskom teritoriju.¹²² Njegove tvrdnje da su on i otac od početka bili nezadovoljni Pavelićevim odnosom prema Talijanima i bili im spremni pružiti čak i oružani otpor¹²³ su dvojbene, nastale s vremenskim odmakom i nije ih moguće pouzdano provjeriti. Na sličan je način autor, nastupajući s pozicije uvjerenog nacionalista, iznio tvrdnje o navodnoj suradnji talijanskih snaga s partizanima. Po njegovom je prikazu talijanska pomoć NOVJ-u bila opsežna i dobro organizirana. „Događalo bi se čak da bi talijanske postrojbe po srpskim selima vršile akcije (...) uhitile po nekoliko stotina srpskih seljaka, odveli ih u svoje vojarne, nahranili ih, okrijepili i oboružali, te nakon 24 sata pustili ih da se bore protiv hrvatske vojske“.¹²⁴ O takvim je slučajevima navodno postojao

¹²⁰ Ibid, str. 287.

¹²¹ *Sjećanja i zapažanja...*, str. 131.

¹²² Kovačić, *Odnos policijsko-obavještajne službe Nezavisne Države Hrvatske prema Italiji 1941. – 1943. g.* U: *Časopis za suvremenu povijest*, 40 (3), str. 943.

¹²³ Ibid, str. 943.-944.

¹²⁴ *Sjećanja i zapažanja...*, str. 137.

opsežan arhivski materijal pri talijanskom odsjeku ministarstva unutarnjih poslova, ali je on po Pavelićevu nalogu raspušten te su svi prikupljeni dokazi nestali.¹²⁵ U relevantnoj literaturi ne nalazi se pouzdanih podataka o istinitosti ovakvih tvrdnji. Ako su se takve epizode sporadično i događale, isticanje da se radilo o akcijama u srpskim selima upućuje nas na zaključak da su vjerojatnije u pitanju bile četničke, a ne partizanske trupe.

Preostaje još na jednom zanimljivom primjeru iznijeti držanje Njemačke prema ustaškoj politici apsolutnog služništva Italiji – on je tim značajniji jer uključuje izravno sudjelovanje tadašnjeg čelnika obavještajno-sigurnosnog aparata Nezavisne Države Hrvatske. Nekoliko dana nakon potpisivanja Rimskih ugovora, Dido Kvaternik pozvan je u Berlin u službeni posjet. Tijekom tog posjeta sastao se s Heinrichom Himmlerom, koji mu je uputio slijedeće riječi: „ako Vaš g. otac i Vi želite imati čistu situaciju s Talijanima i spriječiti njihovo daljnje napredovanje (...) pobrinite se za Pavelićevu sigurnost u nekakvom dvorcu blizu Zagreba, gdje će biti pod vašom stražom. On je potpuno vezan uz Italiju i dok je on na vlasti, ne ćete imati mira“.¹²⁶ Radilo se, dakle, o otvorenom pozivu Nijemaca na svrgavanje Pavelića i uklanjanje (ili barem ublažavanje utjecaja) talijanskog faktora u NDH. Takva su nastojanja očito bila na tragu ranijih njemačkih težnji da još prije 10. travnja dovede na vlast u Zagrebu političku opciju s većom popularnošću od ustaša, ali koje su se razbile na odbijenici Vladka Mačeka i HSS-a. Njemački prijedlog jedan od vodećih ustaških rasova tada nije znao pravilno ocijeniti te je branio ustaškog vođu – „Ja sam tada vjerovao u rodoljublje dra. Pavelića i uvjeravao Himmlera, (...) da je prije svega rodoljub. Pomisao, da bi šef redarstva jedne strane, pa makar i savezničke, države micao s položaja hrvatskog suverena, bila je neprihvatljiva“.¹²⁷ Pritom se ne poriče činjenica da bi uklanjanjem Pavelića i vjerojatnim raskidanjem Rimskih ugovora NDH svejedno potpala pod još veći utjecaj Hitlerova režima. Poanta je da se dvojica ljudi koji su u danom trenutku još imali stvarne alate za takvu *operaciju* nisu odlučili na njeno provođenje. Naročito se to odnosi na Kvaternika-mlađeg koji je kao sudionik talijanske emigracije uživao apsolutno poglavnikovo povjerenje. Uklanjanjem Pavelića i talijanskog utjecaja ne bi se odabralo *manje zlo* u obliku Trećeg Reicha. Samo bi se uklonilo jedno ili dva od čitavog *niza zala* kojima je NDH bila opterećena od prvog dana postojanja, a njezina daljnja sudbina mogla je imati drukčiji tijek. Svi kasniji izgovori i žaljenja oca i sina Kvaternika (dvojice uz vođu možda i najmoćnijih ljudi režima) zbog njihovih postupaka razbijaju se o nespremnost na preuzimanje odgovornosti

¹²⁵ Ibid

¹²⁶ Ibid, str. 129.

¹²⁷ Ibid

u tom značajnom trenutku. Kasnije će, spletom okolnosti, u procesu pada tzv. *dinastije Kvaternik* ključnu ulogu odigrati upravo nacistička Njemačka.

2. 4. Osoba i politika vođe NDH

Struktura objavljenih Kvaternikovih zapisa ne omogućuje uvid u gledišta o osobi i politici Ante Pavelića koja bi bila iskazana na jednom mjestu i imala obilježje kompaktne cjeline. Time se njegova ostavština razlikuje od očeve, u kojoj je temi osobnog odnosa s poglavnikom i stavovima o njemu posvećeno zasebno poglavlje. Sin vojskokvođe je najopsežniji portret njihovog nadređenog dao u članku o Anti Trumbiću, gdje ga se ukratko kao čovjeka opisuje na slijedeći način: „Dr. Pavelić ostao je do svoje smrti vjeran utiscima svog djetinjstva i najranije mladosti. Ni skolastika travničkih isusovaca, ni humanizam senjske gimnazije nisu u njemu mogli izbrisati upliv onog hodže-Osmanlije iz Pljevlja, njegovog prvog učitelja (...). Onih 12 godina boravka u Italiji kao da ga kulturno nisu ni takli“¹²⁸. Takva su zapažanja u skladu s onima koja je iznio i njegov nekadašnji zamjenik, a tiču se zadivljenosti islamom i osmanskim poviješću. O politici kakvu je provodio za vrijeme obnašanja dužnosti u istom se duhu navodi: „O svom učitelju hodži – koji je istovremeno bio sudac i zapovjednik vojske, carinik i redarstvenik, učitelj i svećenik – često je govorio (...). Sandžak, periferna pokrajina dekadentnog i kaotičnog Osmanlijskog carstva Abdula Hamida II., bio mu je uzor i kalup po kojem je vodio politiku i upravljao u NDH“.¹²⁹ Iako se na prvi pogled takva usporedba čini neumjesnom, među njim i spomenutim sultanom postoji niz upravo nevjerojatnih sličnosti (npr. prepuštanje teritorija vlastite zemlje tuđoj upravi radi očuvanja vlasti, čvrsto vezivanje uz Njemačku, autokratska vladavina i sl.).¹³⁰ U svojoj težnji da bude apsolutna vlast, diktatoru je nužno bila potrebna i apsolutno odana okolina. Kod brojnih kriznih situacija, a takve su najčešće izbijale u odnosima s Talijanima, rješenje je bilo potkupljivanje najbližih suradnika. Kako se tvrdi, unutar vlade korupcija je bila široko rasprostranjena i poticana sa samog vrha. „Pavelić je uvijek mogao računati s jednom skupinom ministara-kovertaša, koji bi svakog prvog u mjesecu, osim svoje redovite plaće, primali (...) po 30 000 dinara. Sam Pavelić znao bi im se rugati govoreći: *Da vidiš kako pokorno dolaze po koverte. Znaš, vladar koji ne daje bakšise neće dugo vladati*“.¹³¹ Kada je riječ o temeljnim pitanjima vođene politike, najsporniji element svakako je bila slijepa odanost stranim silama - u prvom redu osobna odanost Talijanima. Ona

¹²⁸ Ibid, str. 239.

¹²⁹ Ibid

¹³⁰ Abdul Hamid II.. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2021. - <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=84> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

¹³¹ *Sjećanja i zapažanja...*, str. 168

se materijalizirala u aneksiji Dalmacije, ali i u iznimnoj pasivnosti vođe čak i u onim trenucima kada je po sudu njegove okoline postojala stvarna mogućnost suzbijanja njihova utjecaja na terenu. Poglavnik je navodno sumnjao u realizaciju kasnije uspjele ofenzive u istočnoj Bosni u travnju 1942. g.¹³² te je blokirao nastavak uspješnih akcija na Kozari i Kordunu u ljeto iste godine.¹³³ Autor je takvo držanje motivirao prilično jednostavno – podmirivanjem računa prema stranom pokrovitelju. Osobne obveze prema Mussoliniju svakako su bile velike – vrijedi još jednom podsjetiti na talijansko odbijanje francuskog zahtjeva za izručenje u vezi s ulogom u Marseilleskom atentatu 1934. godine – što je Paveliću vjerojatno spasilo život. Ipak, postojala su i druga mišljenja o razlozima njegove italoofilije i predaje Dalmacije Rimu. Prema tvrdnjama bivšeg ministra financija Vladimira Košaka, to se pitanje moralo sagledati iz perspektive vođina vlastitog porijekla, jer je on „bio čovjek s kontinenta, koji u moru nije vidio izvor duhovne i gospodarske moći naroda. Dalmatince je smatrao nestabilnim političkim življem kojeg treba potisnuti u sjenu“.¹³⁴ Iako ne postoje izravni dokazi istinitosti ove teze, sam će Dido pri njegovom potretiranju istaknuti da su mu shvaćanja bila značajno uvjetovana pokrajinskim partikularizmima te nesvjesnošću da Hrvatska može postojati samo u jedinstvu svih svojih zemalja.¹³⁵ Jedna od posljednjih teza kojom se karakterizira ustaški sustav vlasti je ona o poglavniku kao vrhovnom arbitru. Takav je pristup imao osigurati njegovu vlastitu opstojnost, ali je poprimio i šire razmjere. „Najogavnijim intrigama i tipično balkanskim podvalama (...) uspio [je] na smrt zavaditi svoje najbliže suradnike. Ljudi, koji su deset i više godina srpske tiranije zajedno surađivali (...), preko noći su postali osobni neprijatelji, a da sami nisu znali zašto“.¹³⁶ Ovdje je, kao i u talijanskom slučaju, s uspjehom primijenjena taktika *divide et impera*.

Opsežno i kritičko opisivanje sustava vlasti u NDH lako nas može navesti da zaboravimo ili umanjimo ulogu koju je sam autor imao unutar njega. Ta je uloga bila iznimno važna i nosila je velik teret odgovornosti. Radilo se o čovjeku koji je za nalaženja na dodijeljenim mu dužnostima bio nadređen samom Vjekoslavu Maksu Luburiću – uz poglavnika vjerojatno najpoznatijem ustaškom zločincu. Pa ipak, mjesta na kojima on izravno priznaje svoju odgovornost su rijetka. Opravdavajući vrijeme provedeno na položaju svemoćnog čelnika cijelog obavještajno-sigurnosnog sustava, naivno 1953. godine tvrdi kako je „smatrao da

¹³² Ibid, str. 173.-174.

¹³³ Ibid, str. 138.-139.

¹³⁴ *NDH i Italija...*, str. 100.

¹³⁵ *Sjećanja i zapažanja...*, str. 240.

¹³⁶ Ibid, str. 168.

politiku vodi on [Pavelić, *op.*], a mi drugi da smo samo izvršiooci te politike“.¹³⁷ Takvo gledište implicira da nije osjećao gotovo nikakvu osobnu odgovornost za svoje postupke. Nešto kasnije sebe će ipak nazvati *kuglom despota* te izjaviti kako se osjeća *suodgovornim* za taj „griješ uzrokovan mojom mladenačkom i neograničenom vjerom u rodoljublje i sposobnost dr. Pavelića“.¹³⁸ Nakon njihova definitivnog razlaza i propasti režima, sukob između dvojice nekada bliskih suradnika dodatno će se produbiti. Eugen Dido Kvaternik optužit će ustaškog čelnika za manipuliranje emigrantskom javnošću putem dijela odanih mu nacionalističkih tiskovina. U tu će svrhu napisati i polemički članak pod nazivom *Odjeci: još nešto o Rimskim ugovorima* u kojem će kroz sedam točaka nastojati utemeljeno opovrgnuti od poglavnika iznesene tvrdnje vezane uz nastanak tih dokumenata. Kako smo se njima bavili u prethodnom potpoglavlju, na spomenutu se temu ovdje nije potrebno vraćati.

3. Zapisi iz NDH

3. 1. Edmund Glaise von Horstenau (biografska bilješka)¹³⁹

Edmund Glaise von Horstenau rođen je 27. veljače 1882. u austrijskom mjestu Braunau am Inn¹⁴⁰ u obitelji vojnog časnika, što je utjecalo i na njegov karijerni izbor. Školovao se u Ratnoj školi u Beču, a 1903. godine ondje završava i Terezijansku vojnu akademiju. U Glavnom stožeru austrougarskih oružanih snaga dobio je namještenje kao časnik zadužen za politička i vojno-povijesna pitanja. Objavljivao je članke u novinama, književnim i političkim zbornicima. Usporedno je postao sveučilišni profesor u zvanju docenta te je izabran za dopisnog člana Austrijske akademije znanosti. Napisao je i nekoliko povijesno-biografskih djela. Tijekom čitave karijere (koja je trajala gotovo četiri desetljeća) kretao se u visokim društvenim krugovima - počevši od okruženja posljednjeg austrijskog cara Karla I. do vojne elite nacističke Njemačke. Prije izbijanja Prvog svjetskog rata namjeravao se trajno posvetiti pozivu vojnog povjesničara. Po izbijanju sukoba kraće je vrijeme proveo na fronti, nakon čega je služio u pozadini te se konačno vraća u Glavni stožer oružanih snaga. Od 1918. godine radi u Bečkom ratnom arhivu, a 1925. g. imenovan je ravnateljem te institucije i na dužnosti je ostao pet godina. U ideološkom smislu bio je velikonjemačke orijentacije. „Preuzeo je (...) razmišljanja o

¹³⁷ Ibid, str. 60.

¹³⁸ Ibid, str. 96.

¹³⁹ Sastavljeno prema Stuparić (ur.), 1997. *Tko je tko u NDH*, str. 129.-130., Broucek, *Uvod*. U: Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, str. 15.-73. i *Glaise von Horstenau, Edmund. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2021 - <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22162> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

¹⁴⁰ U istom je mjestu u travnju 1889. g. rođen budući nacistički vođa Adolf Hitler. Zahvaljujući njihovom zajedničkom porijeklu, Horstenau je u značajnoj mjeri uživao Führerovo povjerenje i zaštitu.

dominantnom položaju, interesnim sferama te osvajanju ekonomskog prostora. Te je zamisli iskitio romantičnom idejom o Reichu vezanom za prošlost te ih tako priveo humanijoj, takoreći *kršćanskoj* predodžbi svijeta kojoj se nije mogao predbaciti čisti imperijalizam¹⁴¹. Ambicije i osobna taština navele su ga na uključivanje u politički život za Prve Austrijske Republike. Prije ulaska u politiku, kraće je vrijeme (1934.-1936. g.) predavao vojne znanosti na Bečkom sveučilištu. Od 1936. do 1938. godine obnaša niz dužnosti u kabinetu premijera Kurta Schuschnigga (ministar bez portfelja, ministar unutarnjih poslova, ministar rata), a u trodnevnom kabinetu Arthura Seyss-Inquarta postavljen je za vicekancelara te je bio osoba koja je pozvala njemačke trupe da uđu u zemlju, čime je izvršen *Anschluss* tj. nacistička aneksija pa austrijska država privremeno prestaje postojati. Stavio se potom na raspolaganje Wehrmachtu te je u Ostmarku (anektirana Austrija) imenovan ministrom za specijalne zadatke. Zbog svoje uloge u aneksiji domovine, u travnju je nagrađen i mjestom zastupnika u Reichstagu. Vojnoj karijeri vratio se u studenom 1939. g. kao visoki časnik (general-bojnik) s dužnošću inspektora vojnih groblja. U Berlinu se u to vrijeme upoznaje s grupom časnika koja će kasnije biti uključena u propali pokušaj atentata na Hitlera (20. srpnja 1944. g.), a koji će on podržavati. Ti konzervativni krugovi su i ranije kritički gledali na pojedine elemente politike NSDAP-a, ali im je istovremeno bila bliska ideja Velike Njemačke. Zahvaljujući poznavanju mnogih bivših austrougarskih časnika koji su prvih dana preuzeli vlast u novostvorenoj NDH, Horstenau je 14. travnja 1941. g. kao prikladna osoba poslan u Zagreb. Ondje je stigao u ulozi predstavnika Vrhovnog zapovjedništva Wehrmachta (VZW) pri vladi Nezavisne Države Hrvatske. Od 1. studenog 1942. g. dužnost mu je službeno preimenovana u *njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj*. Njegova osnovna zadaća bila je pružati pomoć ustaškim vlastima u stvaranju vlastitih oružanih snaga i štititi njemačke vojne interese u zemlji. Istovremeno, povjereno mu posredovanje u svim vojnim pitanjima i kontaktima između njemačkog i ustaškog vojnog zapovjedništva. Iako je služio nacističkom režimu, prema njemu se privatno često izražavao vrlo kritično. U svojoj je pisanoj ostavštini tako opisao i brojne zločine koje su njemačke postrojbe počinile u NDH. Kao Austrijanac, ništa manje kritičan bio je i prema Talijanima, najvažnijim njemačkim saveznicima. Nakon nekoliko mjeseci službe spoznao je zločinački karakter ustaške vlasti, a prema njezinu poglavniku bio je rezerviran. Iza prividno srdačnog odnosa¹⁴² krila se uzajamna odbojnost. Time je general bio sušta suprotnost nacističkom veleposlaniku u NDH, Siegfriedu Kascheu, koji je od prvog dana službe bio mnogo bliži

¹⁴¹ Broucek, *Uvod*. U: *Zapisi iz NDH*, str. 69.

¹⁴² Ante Pavelić je 14. travnja 1942. godine (u povodu prve godišnjice obnašanja dužnosti u NDH) odlikovao generala von Horstenaua Ordenom krune kralja Zvonimira s mačevima.

ustaškom vođi. Zbog istog će među dvojicom ključnih njemačkih predstavnika često dolaziti do oštrih nesuglasica. Za razliku od Kaschea, Horstenau se susretao ili održavao veze sa širokim krugom ljudi (npr. s Augustom Košutićem, Ivanom Meštrovićem, Alojzijem Stepincem...). Uz to je kao vodeći njemački vojni dužnosnik sudjelovao u organizaciji humanitarnih pregovora o razmjeni zarobljenika s predstavnicima Glavnog stožera NOVJ-a. Takvi su pregovori održani u više navrata od početka rujna 1942. do 1944. godine., a 26. ožujka 1943. g. došlo je i do njegova osobnog susreta s Vladimirom Velebitom u Zagrebu. Postoje naznake da je general već kapitulacijom Italije počeo sumnjati u sposobnost opstanka Pavelićeva režima. S ciljem njegova rušenja radio je na zbližavanju HSS-a i Partizanskog pokreta. Zajedno s njim je tajne razgovore u tom smjeru vjerojatno vodio i potpukovnik Ivan Babić (koji će kasnije izvesti bijeg zrakoplovom u Bari). Po vlastitim tvrdnjama, Horstenau je bio zaslužan za oslobođenje Augusta Košutića i sprječavanje likvidacije Vladka Mačeka nakon njegova uhićenja i internacije. Istaknutu ulogu imao je i u pokušaju provođenja urote Lorković-Vokić u kolovozu 1944. godine. Zbog toga ga je poglavnik prilikom posjeta Führeru u rujnu optužio za *defetistički utjecaj* na spomenute ustaške ministre. Krajem mjeseca (25. rujna) dolazi do njegova opoziva, a Hitler ga povlači u vlastitu pričuvu i nalaže mu da napiše povijest njemačkog vojnog djelovanja na jugoistoku Europe. U studenom je za svoju službu odlikovan Viteškim križem s mačevima. Zadnje mjesece rata provodi u Austriji te sudjeluje u nastojanjima da se sukob što prije okonča. Ipak, ne priključuje se mjesnom pokretu otpora. Edmund Glaise von Horstenau predao se američkim snagama u svibnju 1945. g. u Salzburgu, a potom je bio zatvoren u Münchenu, Augsburgu i francuskom logoru Foursaville. Odatle je 1. studenog 1945. godine prebačen u logor Međunarodnog vojnog suda Langwasser u blizini Nürnberga. Čak i u zatočeništvu aktivno je vodio dnevnik. U toj kasnoj fazi pisanja vidljiva je njegova izrazita rezignacija vlastitim položajem i postepeni gubitak volje za životom. Učestalo je razmišljao o tome da, po vlastitim riječima, *svemu učini kraj*. Na drugu godišnjicu neuspjelog atentata na Adolfa Hitlera (20. srpnja 1946. g.), general je ispio otrov i na taj način počinio samoubojstvo.

3. 2. Kod ključnog balkanskog saveznika – Glaiseova služba u NDH

Nakon uspješne invazije na Kraljevinu Jugoslaviju i uspostave marionetskih režima na njezinu teritoriju, interes Trećeg Reicha prvenstveno se svodio na brzu pacifikaciju tog područja. On je proizlazio iz namijenjene mu uloge pouzdane sirovinske baze za njemačke gospodarske potrebe. Pritom je Nezavisna Država Hrvatska uspostavljena uz njemačku vojnu

pomoć¹⁴³, ali je nakon nekoliko dana na njezino čelo došao vođa koji je u praksi bio daleko skloniji Italiji. Upućujući Horstenaua na dužnost u Zagreb, sam je Hitler definirao konsolidaciju tamošnjeg režima i povlačenje snaga kao jedinu i najvažniju političku zadaću – „Sada stojimo pred problemom, da, što je moguće brže, učvrstimo hrvatsku državu kako bi njemačke trupe mogle biti povučene iz te zemlje. Trebam 2. armiju u najskorije vrijeme (..)“.¹⁴⁴ Istovremena ovisnost o Italiji i Njemačkoj zahtijevala je stalno laviranje ustaške vlasti između dvaju centara moći – Berlina i Rima. Stekavši uskoro političku prevlast u zemlji putem Rimskih ugovora, fašistički režim nije uložio nikakav trud da se prema nominalno samostalnoj državi odnosi makar i s minimalnim poštovanjem. Nasuprot arogantnosti Talijana, njemačka je strana zauzela nešto odmjeraniji i taktičniji stav, iako nije imala iluzija o njezinoj inferiornosti.¹⁴⁵ Nacistička će politika ostati uglavnom nepromijenjena do talijanske kapitulacije 1943. godine i u određenoj će mjeri u prvo vrijeme utjecati na njihovu pozitivniju percepciju unutar zemlje. Sam je opunomoćeni general u Zagrebu susreo mnoga poznata lica iz vremena službe u Glavnom stožeru austrougarske vojske, a prema gradu je s vremenom razvio i sentimentalnu vezu. Ona je proizlazila iz njegovog austrijskog porijekla i vidljivih austrougarskih, tj. njemu bliskih utjecaja u kulturi i arhitekturi. Unatoč takvom osobno pozitivnom dojmu, ustašku su državu opterećivale mnoge teškoće kojih je i sam postao svjestan. Svega nekoliko dana nakon preuzimanja dužnosti, u javnosti je osobno svjedočio u najmanju ruku *rezerviranosti* stanovništva prema novim vlastima: „Na ulici hrvatski vođa nije izazivao mnogo pozornosti. Ni kad sam se prije nekoliko dana s Pavelićem vozio ulicama Zagreba, nije se digla na pozdrav niti jedna ruka. (...) Ova revolucija vrlo slabo zna oduševiti narod, zbog toga njeni vođe izbjegavaju da se pokazuju... Seljačka stranka Vladka Mačeka, koji je zatočen na svom imanju, mnogo je snažnija od ustaške“.¹⁴⁶ Osim njegovih memoarskih zapisa iz ranog razdoblja, u službenim dokumentima odaslanima nadređenima također se mogu naći primjedbe o izostanku široke narodne podrške. Takvo je stanje autor kontrastirao širokoj podršci fašistima i nacistima u Italiji i Njemačkoj (iako postignutoj propagandnim alatima). Unatoč uvođenju totalitarne kontrole nad društvom, uspjeh ustaša bio je na istom polju znatno skromniji. Dobrim su dijelom surovost novih vlasti i teror prema civilima bili uzrok društvene apatije, a koja će se postepeno sve više pretvarati u odlučan partizanski otpor. Već u izvještaju od 28. lipnja 1941. g., njemačka

¹⁴³ Prema tvrdnjama Slavka Kvaternika, postojala je namjera da trupe Wehrmachta postepeno napuste teritorij NDH, za što je preduvjet bilo dostatno jačanje njezinih vlastitih oružanih snaga. Iz niza razloga do toga nikada nije došlo, a brojnost njemačkih snaga s vremenom se samo povećavala. Više o tome v. *Vojskovođa i politika*, str. 153.-154.

¹⁴⁴ Glaise von Horstenau, Edmund. 2013. *Zapisi iz NDH*, str. 84. (dalje – *Zapisi iz NDH*)

¹⁴⁵ *Rat i revolucija*...str. 275. – 276.

¹⁴⁶ *Zapisi iz NDH*, str. 99.

je vojna misija ukazala na čitav niz besmislenih zločina u gradovima i na selu. Uz to je izraženo mišljenje kako su diktatorske metode uvođenja reda izrazito nedjelotvorne, a zvjerstva (naročito prema Srbima) ne nalaze na podršku širokih slojeva. Izvještaj završava izražavanjem sumnje u sposobnost opstanka postojećeg uređenja te se s tim u vezi ukazuje na postojanje jugoslavenskih emocija u narodu.¹⁴⁷ Gotovo cijeli preostali dio 1941. godine njemačka je misija bila zaokupljena talijanskim držanjem u zemlji - ono je bilo ocjenjivano izrazito negativno i među drugdje bliskim saveznicima razvio se ondje u praksi suparnički odnos. Jednako tako, tog ljeta razmatrala se mogućnost opoziva veleposlanika Kaschea i njegova premještaja na drugu diplomatsku dužnost. Plan je predviđao da na njegovo mjesto dođe sam Horstenau te na taj način u svojoj osobi objedini sve najznačajnije predstavničke funkcije Reicha u Zagrebu. Ipak, takva se namjera nije realizirala.¹⁴⁸ Također, iz nejasnih razloga izostaju autorova zapažanja za poduže razdoblje od kolovoza 1941. do kolovoza 1942. godine. Upada u oči i činjenica da se ne daju nikakve informacije o prvom osobnom sastanku Ante Pavelića i Adolfa Hitlera. Taj se sastanak odvio 6. lipnja 1941. godine u Berchtesgadenu, a teme su bile pitanje granica NDH prema susjednim državama, pristup NDH Trojnom paktu, preuzimanje slovenskog stanovništva iseljenog iz Donje Štajerske, ekonomska suradnja i odnosi Zagreb-Rim. Od zanimljivijih iznesenih stajališta vrijedi spomenuti Hitlerovu tvrdnju kako je *nehотиčno postao instrumentom oslobođenja Hrvatske*, kao i da NDH *mora pedeset godina voditi nacionalno netolerantnu politiku ako želi biti sasvim solidna*. Poglavnik mu je pak uzvratilo poznatom ustaškom tezom o bosanskim muslimanima kao etnički najčišćim Hrvatima i Srbima kao Hrvatima koji su prešli na pravoslavnu vjeru te tako greškom dobili srpsko etničko ime.¹⁴⁹

S danom 1. kolovoza 1942. g. došlo je do promjene na čelu njemačkog vojnog zapovjedništva za jugoistočnu Europu (XII. armija). Preuzeo ga je iskusni general Alexander Löhr sa sjedištem u Beogradu, a kojemu je bila podređena i vojna misija u Zagrebu. Ta je novost primljena pozitivno¹⁵⁰, iako su ustaške vlasti (iz shvatljivih razloga) od početka bile prikriveno razočarane izborom srpske prijestolnice kao glavnog centra njemačkih snaga na Balkanu. Idućeg mjeseca odvio se i novi susret ustaškog čelnika s Führerom - ovoga puta u njegovom Glavnom stanu kod Vinice (današnja Ukrajina). S njemačke je strane tada bio prisutan i opunomoćeni general. Tijekom razgovora nacistički je vođa od svojih suradnika bio upozoren na slabe točke vojnih

¹⁴⁷ *Rat i revolucija...*, str. 396.

¹⁴⁸ Opsežnije o držanju njemačke vojne misije prema Italiji i poslaniku Kascheu v. 3. 3. *U okruženju suparnika – odnos s Talijanima i veleposlanstvom Reicha*

¹⁴⁹ *Povijest NDH*, str. 171.

¹⁵⁰ *Zapisi iz NDH*, str. 140.

formacija NDH, ali na njih nije obratio naročitu pozornost. Ustaška je strana očekivano uljepšavala stvarno stanje stvari na terenu, a sam Pavelić „bio je očito preplašen i borio se s izrazima, ali se izvrsno izvukao. Istočna Bosna, zapadna Bosna, Srijem Slavonija – sve je mirno, samo je južno od demarkacijske linije stanje jako loše“¹⁵¹, tvrdio je on tada. Zatvarajući oči na kaotično stanje u NDH, Hitler je još prije tog susreta ustvrdio „da mu je (...) režim potpuno odan i da nema nikakvog razloga da se zakvači sa svojim ne baš brojnim pravim prijateljima. Neka dobri Hrvati *samo iskale svoj bijes* (...) – time je mislio na ubijanje Srba“.¹⁵² Očigledno je, dakle, da se njemački pristup prilikama u NDH nije značajnije razlikovao od talijanskog, iako je prividno možda i izgledao humanije. Pritom nije bilo važno ni to što su masovne deportacije hrvatskih Srba u Srbiju i općenito antisrpski teror izazvali krizu i utjecali na stabilnost tamošnjeg režima Milana Nedića, koji je također bio njemačkim saveznikom. Pored toga, već tada su razmišljanja pojedinih ustaških dužnosnika o perspektivama NDH pod Pavelićevom vlašću bila negativna te su njemačkoj strani u privatnim prigodama predlagali radikalna rješenja. O tome je po završetku službenih razgovora Glaiseu govorio pukovnik Ivan Babić, koji je bio dijelom ustaške delegacije. On mu je navodno rekao: „Gospodine, poznajem svoje zemljake i znam kako je Hrvatima pri srcu. Sve ovo što danas vidimo nije ništa do fasada. (...) Svi moraju otići. Njemačka mora preuzeti vodstvo i zatim ponovno ustoličiti Mačeka i njegove ljude. To je na neki način mišljenje sviju“.¹⁵³ Gotovo dva desetljeća kasnije, u pismu poslanom iz španjolske emigracije povjesničaru Rudolfu Kiszlingu, Babić će potvrditi gornje autorove navode te dodati kako mu je isti još u srpnju 1942. posavjetovao uspostavu kontakata s Londonom i Washingtonom, jer je osobno bio uvjeren da Berlin ne može dobiti rat.¹⁵⁴ Babićeve daljnji postupci (prelet k Saveznicima 1944. g.) kao i Horstenuova umiješanost u urotu Lorković-Vokić (koja ga je stajala položaja) mogu biti dodatan argument u prilog tezi da su se takvi razgovori u Zagrebu i Vinici 1942. g. zaista odvili.

Na unutarnjem planu su njemački predstavnici, vodeći se gospodarskim interesima, od samog početka formalno nastojali obuzdati ustaški teror. Prema dostupnim podacima, Pavelić je na njihov nagovor čak izdao nekoliko zapovijedi (26. lipnja, 9. kolovoza, 27. rujna 1941. g.)¹⁵⁵ u kojima je zabranio djelovanje divljih ustaša te naredio održavanje reda i mira. Međutim, većina je takvih propisa ostala mrtvo slovo na papiru. Neobuzdani teror ustaških rasova osobito se razbuktao u ljeto 1942. g. kada su snage pod vodstvom Eugena Dide Kvaternika i Viktora

¹⁵¹ Ibid, str. 145.

¹⁵² Ibid, str. 147.

¹⁵³ Ibid, str. 155.-157.

¹⁵⁴ B/800 br. 68 (pismo I. Babića R. Kiszlingu od 18. 12. 1961. g.) U: *Zapisi iz NDH*, str. 156.

¹⁵⁵ *Rat i revolucija...*, str. 450.

Tomića počinile niz zločina u Srijemu te u Bjelovaru. U prvom je slučaju tražena smjena potonjeg, obzirom da je njegovo divljanje ugrožavalo same njemačke okupacijske trupe.¹⁵⁶ U Bjelovar je pak upućena hrvatsko-njemačka komisija, koja je utvrdila kako je u gradu pobijeno najmanje 6 000 ljudi i posvuda se napadaju Srbi. Uz to je autor prilikom jednog terenskog obilaska kod Siska vidio teretne vlakove u čije su vagone bile zatvorene izgladnjele žene i djeca.¹⁵⁷ O pristupu njemačkih predstavnika ustaškim koncentracijskim logorima ne daje se mnogo podataka. Pod dojmom viđenog kod Siska, planirao se posjet tamošnjem koncentracijskom logoru, ali ga Glaise nije osobno posjetio. Umjesto toga, za njega je organiziran posjet logoru u Požegi, o kojem je ostavio slijedeće svjedočanstvo: „Užasne prilike. Malo muškaraca, mnogo žena i djece bez dovoljno odjeće, noću leže na kamenu (...). A ono najstrašnije – dvorana uz čiji zid na oskudnoj slami (...) leži oko 50 gole djece, dijelom već mrtve, a dijelom na umoru!“¹⁵⁸ Čini se da je ovo bio i jedini slučaj njegova osobnog posjeta nekom od logora uopće. Postoje naznake da je u budućnosti planirao posjetiti i logor u Jasenovcu, ali nije jasno je li do tog posjeta ikada došlo.¹⁵⁹ Prema njegovim kasnijim tvrdnjama, Jasenovac je još ranije (u prosincu 1941. g.) posjetila jedna njemačka komisija - tada joj je pokazano posebno sagrađeno Potemkinovo selo te ono nije odražavalo stvarne uvjete života logoraša. Iz toga proizlazi da u najzloglasniji ustaški logor njemački predstavnici nikada nisu zaista stupili.¹⁶⁰ Na povratku iz logora u Požegi, njemačka delegacija se pak zaustavila u mjestu Crkveni Bok na Savi, kojeg su također ranije poharale divlje ustaše. Tom je prilikom ondje „nagrnulo oko 500 propalica od 15 do 20 godina pod vodstvom dvojice ustaških natporučnika - sve su ubijali, silovali su žene i mučili ih do smrti. (...) Negdje u nekom kutu svinje su jele leš čovjeka koji još nije bio zakopan. Sve kuće bile su opljačkane“.¹⁶¹

Izravna posljedica opće eskalacije situacije (koja je ovdje opisana samo kroz nekoliko najupečatljivijih primjera) bila je smjena Slavka i Eugena Dide Kvaternika (23. rujna 1942. g.) u kojoj je Horstenau imao značajnu ulogu. Njih dvojicu nazivao je *patološki maršal i patološki sin*. Još prije svojeg posjeta Hitleru, poglavnik je generalu nagovijestio namjeru da ih obojicu smijeni (osobno ih je počeo smatrati suparnicima zbog utjecaja i moći koju su bili stekli), a

¹⁵⁶ RH 31 III/14. (Njemački savezni vojni arhiv – dokumenti o kopненоj vojsci Reicha). Glaiseovo pismo poglavniku od 30. 9. 1942. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 161.

¹⁵⁷ *Zapisi iz NDH*, str. 162.

¹⁵⁸ *Ibid*, str. 163.

¹⁵⁹ O namjeri posjeta Jasenovcu Glaise je obavijestio Alojzija Stepinca u pismu od 17. 11. 1942. g. To pismo dio je iste arhivske zbirke dokumenata (RH 31 III/14). U: *Zapisi Iz NDH*, str. 163.

¹⁶⁰ *Zapisi iz NDH*, str. 432.

¹⁶¹ *Ibid* str. 163.

poslije je to definitivno uvršteno u dnevni red razgovora s nacističkim vrhom.¹⁶² Stvarni razlozi te smjene bili su njemačko nezadovoljstvo neučinkovitim djelovanjem Hrvatskog domobranstva u slučaju oca te prevelika surovost u slučaju sina - koju su zapravo dugo trpjeli, a ugrožavala je ekonomske interese Reicha, tj. zbog posvemašnjeg manjka sigurnosti nije bilo moguće vršiti eksploataciju prirodnih resursa u željenoj mjeri. Naime, još 9. kolovoza 1941. njemačka je vojna misija Vrhovnom zapovjedništvu uputila dopis u kojem se ističe kako je Kvaternik-mlađi „najomraženiji čovjek u zemlji u svim slojevima stanovništva bez obzira na socijalnu ili nacionalnu pripadnost. (...) Hrvati također žive u uvjetima potpune pravne nesigurnosti i izloženi su osobnim poniženjima“¹⁶³. Na sastanku s Glaiseom u Sofiji (17. rujna 1942. g.) pristanak za konačno rušenje Kvaternikovih dao je i regionalni zapovjednik Wehrmachta general Löhr. Međutim, utjecaj dvojice moćnika nije nakon njihova smjenjivanja potpuno nestao. Naročito se to odnosi na Didu Kvaternika – on je još neko vrijeme igrao važnu ulogu iza kulisa. Primijećen je nastavak aktivnosti njegove garde koja je nesmetano istrebljivala Srbe, a istovremeno održavala i kontakt s Talijanima, koji su bili u savezničkom odnosu s četnicima.¹⁶⁴ Maršal Kvaternik je pak najprije poslan na *odmor* u Slovačku (zapravo se radilo o prisilnom udaljavanju iz zemlje), a kasnije se nakratko vratio u Zagreb na prijelazu 1942.-1943. godine. Tom je prilikom došlo do njegova susreta s Horstenaumom, koji ga je doživio kao potpuno promijenjena čovjeka: „Uvjeravao me, nakon što mi je desetak puta dao časnu riječ, da je cijeli život bio najveći prijatelj Srba i da je sve činio samo na Poglavnikovu zapovijed. Njegov sin Dido u duhu zapravo nije njegov, već sin Poglavnika, koji je u emigraciji odgojio čestita mladića u krvnika i sadista“.¹⁶⁵ Još ranije, u izvješću o stanju u zemlji od 1. listopada 1943. g. su Glaise, Kasche i Löhr ukazali da marionetsku vladu treba nastaviti podupirati svim sredstvima, jer je Ustaški pokret oslonac države. Međutim, istom se prilikom naglašava da on ima više nedostataka nego konstruktivnih snaga. Stoga je potrebno podržavati pozitivne snage među ustašama i istrijebiti destruktivne.¹⁶⁶ Pod *destruktivnim snagama* vjerojatno se shvaćalo skupinu ustaških pukovnika-emigranata. Oni su bili najsnažnije indoktrinirani te su pribjegavali

¹⁶² RH 31 III/12. Bilješka o planiranim temama razgovora prilikom posjeta Führeru, sastavljeno 22. 9. 1942. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 144. U *Rat i revolucija*, str. 492.-493., ta se bilješka navodi kao Glaiseov podsjetnik za sastanak s Pavelićem, nastao u suradnji s generalom Alexanderom Löhrom

¹⁶³ *Rat i revolucija*... str. 493

¹⁶⁴ RH 31 III/9. Zapisnik razgovora kod zapovjednika Wehrmachta za Jugoistok (31. 10. 1942.). U: *Zapisi iz NDH*, str. 167.

¹⁶⁵ *Zapisi iz NDH*, str. 166. Usp. *Vojskovođa i politika*, str. 92.-93.

¹⁶⁶ RH 31 III/18. Tajna bilješka (9 stranica) za Führera, sastavili Kasche, Löhr i Glaise-Horstenaus. 1. 10. 1942. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 158.

najokrutnijim, upravo krvničkim i sadističkim metodama postupanja. Jedan od njih svakako je bio i Kvaternik-mlađi.

Definitivnim padom *dinastije Kvaternik* i postepenim fašističkim slabljenjem 1943. godine, sve se više mijenja i nacistička politika unutar zemlje. Tako je u veljači održan sastanak vojnih dužnosnika u Hitlerovu Glavnom stanu, na kojem se razgovaralo o nizu pitanja - između ostalog o operaciji Weiss (Četvrta neprijateljska ofenziva), ustrojavanju bosansko-muslimanske Waffen SS divizije (*Handžar-divizija*) ali i ulozi mjesne folksdojčerske zajednice (privilegirana njemačka nacionalna manjina), čiji su pripadnici također ušli u njezin sastav. Za povećanje utjecaja SS-a u NDH naročito se zalagao Heinrich Himmler.¹⁶⁷ U uvjetima rastućeg utjecaja Berlina na Zagreb, u travnju dolazi do novog susreta Pavelića i Hitlera. Međutim, taj sastanak je po Glaiseovu viđenju bio „toliko besadržajan i imao je sva obilježja poraza njemačke politike u Hrvatskoj. (...) Tako je i Poglavnik mogao lagati što god je htio i prikazati svoju Hrvatsku kao raj, a da mu nitko ne proturječi“.¹⁶⁸ Da takav prikaz nije odgovarao stvarnosti svjedoči tajni dopis s predloženim mjerama pacifikacije stanja u NDH, koji je Vrhovno zapovjedništvo Wehrmachta uputilo Ministarstvu vanjskih poslova 26. travnja. U njemu se spominje odlučujuća važnost *talijanske suzdržanosti*, mržnja i odbojnost mase naroda prema poglavniku, kao i praktična neizvedivost rekonstrukcije vlade. Navodi se da je Ustaški pokret silno kompromitiran učinjenim greškama, zločinima i korupcijom te da bi vojsku i policiju trebalo odvojiti od njega. Poglavnik bi pak trebao priznati pravoslavnom stanovništvu niz građanskih prava i pravo obnašanja javnih službi. Po pitanju njemačkih trupa u zemlji, predlagalo se proširenje područja gdje su njemački zapovjednici imali izvršnu vlast, a u slučaju potpunog izostanka pozitivnih promjena - uvođenje njemačke vojne uprave. Završno se ukazuje na mogućnost pojave neprijateljskih snaga na Balkanu, s kojima se trupe legionara ne bi bile u stanju nositi.¹⁶⁹ Ukupno gledano je tijekom 1943. g. provedena temeljita reorganizacija snaga Wehrmachta na terenu, a ona se temeljila na trima odlukama. Prva je bila dovođenje stožera Druge oklopne armije na čelu s generalom Lotharom Rendulićem, druga se odnosila na pridruživanje zapovjednika njemačkih snaga u NDH tom stožeru, a trećom je samo dan prije službene kapitulacije Italije (7. rujna 1943. g.) izdana Zapovijed br. 26. – *Poboljšanje obrambene moći NDH*. Njome je Hitler od 1. listopada imenovao generala Hansa Juppea za Wehrmachtova inspektora oružanih NDH.¹⁷⁰ Proces potpunog vojnog podređivanja ustaškog

¹⁶⁷ *Zapisi iz NDH*, str. 184.

¹⁶⁸ *Ibid*, str. 205.

¹⁶⁹ ADAP (Akti o njemačkoj vanjskoj politici), serija E, sv. 6, br. 11, prilog 2 – Tajni dopis VZW-a MVP-u: Hrvatska – prijedlog pacifikacije zemlje od 26. 4. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 208.

¹⁷⁰ *Rat i revolucija*...str. 343

režima Reichu bio je i formalno završen. Pored toga, nevjerojatne je razmjere tijekom ljeta dosegla svemoć SS-ovaca. Prema autorovim tvrdnjama iz srpnja-kolovoza, NDH je tada bila njihovo *carstvo*. Bilo je određeno da u zemlju dođe oko 5 tisuća policajaca koji su s 20 tisuća Hrvata i folksdojčera trebali osnovati posebnu policiju. Istodobno su u tu svrhu započela novačenja, a svima unovačenima dane su njemačke uniforme. Ustaška vlada sa svoje strane nije učinila ništa da smanji njihov opseg, a pogotovo zaustavi tu praksu.¹⁷¹ Zaseban problem koji je otežavao ionako izuzetno teško stanje bilo je njemačko dovođenje pomoćnih jedinica čija je uloga trebala biti održavanje sigurnosti i borba protiv neprijateljskih snaga. Među njima se naročito isticala konjička divizija ruskih Kozaka koju su činile četiri pukovnije (Donski, Sibirski, Kubanski i Terečki Kozaci), a vodio ih je general Helmuth von Pannwitz. Ta je divizija do 1943. godine ratovala protiv Crvene armije u južnoj Rusiji, a kada se to pokazalo neprihvatljivim – premještena je na područje Srijema i Slavonije, gdje je terorizirala stanovništvo, vršila odmazde i razne druge zločine.¹⁷² Svemu navedenom valja prirodati i stalan suparnički odnos Nijemaca i Talijana, koji se s približavanjem fašističke kapitulacije samo dodatno zaoštravao, a bit će obrađen zasebno u idućem potpoglavlju.

Držanje hrvatske javnosti i zagrebačkih građana u to je vrijeme također bilo znakovito. O tome će nekoliko dana prije pada Mussolinijeva režima (25. srpnja 1943. g.) autor napisati: „U Hrvatskoj su svi jako uzbuđeni. Raspoloženje prema nama jako je loše. Može se to primijetiti na ulici, u dućanima, svugdje. (...) Svi hrvatski političari dolaze k meni, a ponovno su intenzivirani kontakti s Mačekomvim predstavnikom Košutićem, koji su neko vrijeme bili prekinuti. Naravno, nitko više ne vjeruje u našu pobjedu“.¹⁷³ Do sličnih je saznanja o raspoloženju stanovništva kasnije došao i ogranak nacističke Sigurnosne službe (SD) u Zagrebu. Ukazivalo se na opće nezadovoljstvo aktivnošću pobunjenika, inflacijom, nedostatkom hrane, a posljedično i potpuno nemoćnim ustaškim režimom - koji je zapravo kontrolirao samo glavni grad.¹⁷⁴

Početak kolovoza, kada je postalo jasno da će nova talijanska vlast potpisati kapitulaciju, odvio se sastanak Horstenaui i Kaschea s poglavnikom. Tom mu je prilikom general navodno ukazao na potrebu sastavljanja vlade *na široj osnovi*, odnosno s HSS-om. Pavelić, koji je ostao zatečen takvim prijedlogom, u konačnici ga je odbio.¹⁷⁵ Na isti će način kasnije (1944. g.)

¹⁷¹ *Zapisi iz NDH*, str. 236.-238.

¹⁷² *Rat i revolucija...*, str. 344. Opsežnije o zločinima Kozaka i SS divizija u zemlji v. 3. 4. *Njemački zločini u NDH*

¹⁷³ *Zapisi iz NDH*, str. 239.

¹⁷⁴ *Rat i revolucija...*, str. 363.-364.

¹⁷⁵ *Zapisi iz NDH*, str. 243.

spriječiti pokušaj prelaska na stranu Saveznika, ostavši marionetom nacističkog režima sve do njegove propasti.

Nekoliko dana nakon službene kapitulacije Italije, Glaise von Horstenau ponovno je boravio u Glavnom stanu nacističkog vođe. U skladu s novim okolnostima, tj. nestankom fašističkog faktora na terenu, razgovaralo se o daljnjim koracima koje njemačke snage trebaju poduzeti u NDH. General mu je tom prilikom izrazio mišljenje kako su Hrvati „primitivan narod i nisu u stanju tako duboko prodrijeti u bit stvari (...) zbog čega [trenutnu, *op.*] ratnu situaciju ne ocjenjuju prema njezinim bitnim karakteristikama, već prema izvanjskim manifestacijama“¹⁷⁶. U istom je razgovoru bilo riječi o nestanku jedinstva među ustašama – spomenut je čak i jedan skup ustaških dužnosnika niže razine koji je rezultirao opozicijom diktatoru, sada okruženom tek šačicom najodanijih rasova, a svi oni zaslužili bi biti uhićeni. U tom trenutku poglavnik se zaista našao u situaciji isključive ovisnosti o režimu u Berlinu. Vlasti NDH su doduše računale da će se padom Mussolinijeva režima njihov položaj poboljšati, jer će povratak okupiranih teritorija od strane lokalnog stanovništva biti pozitivno protumačen. Sam je Pavelić s tim ciljem 9. rujna formalno raskinuo *Rimske ugovore*, a misija Wehrmachta uputila je radijsku poruku Hrvatima u kojoj je rečeno: „Sinovi Hrvatske! Naprijed (...) na Vaše more, na Vašu divnu obalu. Sada vas poziva njemačka oružana snaga : Slijedite poziv svoje Domovine (...) da se vije Vaša zastava, ne samo u Senju, u Dubrovniku, nego također u Zadru, Šibeniku, Rijeci, Splitu...“¹⁷⁷ Oko mjesec dana ranije, veleposlanik Kasche uputio je svojem Ministarstvu vanjskih poslova dopis o razgovoru s generalom Horstenauom o pravodobnim mjerama obzirom na negativan razvoj situacije u Italiji. U njemu je stajalo kako bi na političkom planu ustaška vlada trebala bezuvjetno zahtijevati Dalmaciju, što bi njemačka strana pozdravila posebnim proglasom. U vojnom smislu, Hrvatima bi se dozvolilo osnivanje neredovite organizacije za proboj na obalu, koju njemačka strana ne bi pomagala javno, već prikriveno. Predlagalo se da se već tada u dogovoru s Talijanima poduzme premiještanje trupa Wehrmachta prema obali i da se tome prida prvorazredna važnost. Po pitanju četnika sugerirao se oprez, pri čemu su u nekim slučajevima bila predviđena i taktiziranja.¹⁷⁸ Međutim, stvarnim se dobitnikom u situaciji talijanske kapitulacije pokazao ne Ustaški, već Partizanski pokret. Naime, unatoč početnim tvrdnjama kako će cijeli priobalni prostor biti prepušten trupama NDH – situacija je bila suprotna. Već nakon nekoliko dana Nijemcima je uručen protest zbog njihova korištenja pronjemački orijentiranih Talijana u priobalju te je istaknut zahtjev za postavljanje ustaških

¹⁷⁶ Ibid, str. 261.

¹⁷⁷ *NDH i Italija...*, str. 380.-381, isti se govor spominje i u *Zapisi iz NDH*, str. 266.

¹⁷⁸ ADAP, serija E, sv. 6., br. 207. – Kascheov dopis MVP-u. Zagreb, 2. 8. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 240.

snaga u Splitu, Šibeniku, oko Zadra i na Sušaku. Još je teže u Zagrebu primljeno njemačko korištenje četničkih jedinica (osobito u dalmatinskom zaleđu), zbog čega se također bezuspješno prosvjedovalo.¹⁷⁹ Drugim riječima, Treći se Reich u ključnom trenutku pokazao sasvim nedosljednim – njegov se pristup *dalmatinskom pitanju* pokazao gotovo istovjetan fašističkom, iako su njemački predstavnici u zemlji nakon 18. svibnja 1941. g. dobrim dijelom odobravali prirodne težnje naroda za čitavom jadranskom obalom. U svjetlu navedenog, shvatljivo je povećanje broja dalmatinskog stanovništva u partizanskim redovima i nastavak rasta odbojnosti prema ustašama. Dio razloga za njemačko držanje dao je sam Hitler u osobnom razgovoru s Horstenauom u rujnu, kada mu je navodno rekao: „Znate, nije mi osobito stalo da u Hrvatskoj stvarno zavlada red. Moramo uvijek imati mogućnost da interveniramo, da tražimo uporišta i slično“. Nekoliko dana kasnije (25. rujna), u Zagreb je stigla i Ribbentropova naredba o potrebi priznanja Talijanske Socijalne Republike (TSL)¹⁸⁰ od strane Nezavisne Države Hrvatske. To priznanje je prema autorovu svjedočanstvu ostvareno u roku od 36 sati, ali su ustaške vlasti aktu priznanja pridodale i proklamaciju o pripojenju Rijeke¹⁸¹, na neki se način osvećujući fašistima. U Zagrebu su unatoč tome još postojale neke naznake podrške bivšem savezniku. Jedan je fašistički emigrant u gradu trebao pokrenuti ilegalnu radijsku postaju, a djelovala je i jedinica crnokošuljaša, koja je i nakon 25. srpnja nastavila iskazivati odanost svom svrgnutom vođi, Hitleru i Paveliću.¹⁸² Pa ipak, uspostava formalnih diplomatskih odnosa je izostala. Predstavnik Mussolinijeva *drugog režima* nikada nije stigao u Zagreb. Veleposlanstvo NDH otvoreno je u Veneciji u prosincu 1943. g. (premješteno u Bellagio sljedeće godine) i djelovalo je vjerojatno do veljače 1945. g, ali ga je tijekom cijelog tog razdoblja vodio tek otpravnik poslova.¹⁸³

Unutarnja se situacija u zemlji nastavila ubrzano pogoršavati i Operativni je stožer Wehrmachta u jesen 1943. g. razmišljao o uvođenju izvanrednog stanja. Međutim, vojna misija u Zagrebu ukazala je na nemogućnost njegove realizacije, a glavnom preprekom istaknut je postojeći politički ustroj. Kao zamjena, predložen je kompleks paralelnih mjera na političkom i vojnom području. U opsežnom tajnom dopisu od 26. listopada, sugerirano je izvođenje političke reforme - NDH je prema njoj trebala postati *država pod njemačkim skrbništvom*, a poglavniku se predviđala samo reprezentativna, ceremonijalna uloga šefa države ili udaljavanje s vlasti.

¹⁷⁹ *Rat i revolucija...*, str. 347.

¹⁸⁰ Marionetska država Trećeg Reicha u sjevernoj Italiji, koju je nakon pada s vlasti u Rimu (25. srpnja 1943.) od 23. rujna 1943. do smrti vodio Benito Mussolini.

¹⁸¹ *Zapisi iz NDH*, str. 275.

¹⁸² *Ibid*, str. 240.-241.

¹⁸³ *NDH i Italija...*, str. 409.

Vlada je također trebala odstupiti i biti zamijenjena novim heterogenim kabinetom, a Ustaški pokret *pomalo odumrijeti*. Kontrolu nad novom vladom preuzeo bi opunomoćenik Reicha, koji bi izvršnu vlast prenio na zapovijedajuće generale. Predložene vojne mjere uključivale su uspostavu triju njemačkih divizija koje bi *disciplinirano očistile pojedina područja*, a Ustaška vojnica trebala se stopiti s hrvatskom vojskom *pod njemačkim vodstvom*.¹⁸⁴ Kako vidimo, nacistički su vojni krugovi u NDH dobro shvaćali prijeku potrebu promjene postojećeg stanja. Pa ipak, njihov prijedlog pun je nelogičnosti i postavlja ciljeve koji su u praksi bili daleko od ostvarivih. Primjerice, sugerira se uspostava vlade na široj osnovi, što implicira zaokret prema određenoj demokratizaciji, ali se istovremeno predviđa njezino potpuno podređivanje Njemačkoj, kao totalitarnoj državi. Ideja o prenošenju izvršne vlasti na njemačke generale izrazito nalikuje na pokušaj uvođenja strane vojne diktature u zemlji, što također isključuje bilo kakvu, čak i prividnu demokratičnost. Završno, malo je vjerojatno da bi totalitarni vođa poput Pavelića (pa makar bio strani služnik) pristao na ograničenje osobne vlasti i odstranjenje Ustaškog pokreta kao ključnog političkog faktora, kojeg je zajedno sa svojom osobom smatrao državotvornim. Cijeli je plan uz to bio osuđen na neuspjeh i zbog manjka koordinacije između vojne misije i veleposlanstva Reicha u Zagrebu. Dvije su institucije, na čelu s Glaiseom i Siegfriedom Kascheom, često vodile međusobno proturječnu politiku. Stoga se sve predviđeno, kao i u brojnim ranijim slučajevima, nikada nije ostvarilo.

Općenito loše stanje se krajem godine prelilo u rastući broj ekscesa koji su se sve češće događali i u samom glavnom gradu Nezavisne Države Hrvatske. Tako autor u prosincu 1943. godine po prvi put navodi da se u vrtu njegove kuće gradi sklonište od zračnih napada¹⁸⁵, a zapaža i ljudsku degradaciju, pri čemu iznimka nisu bile ni neke situirane vojne osobe. O tome se kaže: „Zbog nepodnošljivo niskih vojničkih plaća, svi se više ili manje bave krijumčarenjem. Uz to ide i besprimjerno pijančevanje starih vojnika, ekscesi u javnim lokalima i na ulici, a krivce se nikad ne može uhvatiti jer je riječ o *zajednici urotnika*, sastavljenoj od kroničnih pijanaca koji u tome ne vide ništa loše“.¹⁸⁶ Ne nedostaje ni ironije na račun rastućih sigurnosnih prijetnji – „Sad u Zagrebu proživljavamo prilično uzbudljive dane. Prekjučer navečer (...) iz sna nas je probudio snažan potres i detonacija od koje se zatresla cijela kuća. Ubrzo nakon toga začulo se pucanje pušaka, minobacača, zatim i topova (...)“.¹⁸⁷ Sve spomenuto pogubno je djelovalo na generalovo zdravlje te se javljaju prve naznake njegove depresije i gubitka volje za životom –

¹⁸⁴ RH 31 III/11 – tajni teleks VZW/OSW-u (Operativni stožer Wehrmachta) br. 006252/43. od 26. 10. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 293. O istom se dokumentu govori i u *Rat i revolucija...*, str. 353.

¹⁸⁵ *Zapisi iz NDH*, str. 322.

¹⁸⁶ *Ibid*, str. 327

¹⁸⁷ *Ibid*

„Naravno, mnogo se bavim budućnošću i krajem. Pokušavam se na neki način, pogotovo u besanim noćima, pomiriti s filozofijom smrti, govorim sebi da ću uskoro imati 62 godine, da više nitko ne može nešto očekivati od budućnosti i tako dalje“.¹⁸⁸ Možda najbolji dokaz tog procesa predstavljaju pojedini izvaci iz njegova ukupnog osvrta na 1943. godinu, napisanog 31. prosinca. Kako će se poslije pokazati, bila mu je to posljednja cjelokupna godina na dužnosti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. „Stara godina 1943. I ova je užasna godina prošla: ulazimo u šestu kalendarsku godinu rata! Sjedim u tišini svoga zagrebačkog doma. (...) Danima mogu ostati kod kuće bez želje za izlaskom...No nad ovaj izvana još uvijek poželjan život nadvila se teška mora zbog budućnosti koja može donijeti samo nesreću. (...) Ponekad mi se učini (...) da samo promatram zbivanja iz teatarske lože. Zatim me opet (...) užasno optereti spoznaja da i sam sudjelujem u tom zbivanju. Tada uvijek sam sebi kažem: *Uskoro ćeš ionako imati 62 godine. što još naročito tražiš na ovom svijetu?*“¹⁸⁹ Uz to se Glaise sve više suočavao i s perspektivom osobnog kaznenog odgovaranja za svoju suradnju s nacističkim vlastima – kako zbog obavljanja dužnosti u NDH, tako i zbog svoje uloge u razdoblju prije aneksije Austrije. Osvrćući se na takvu mogućnost u budućnosti, on sasvim očekivano iznosi argumente u svoju obranu te navodi primjere konkretnih postupaka kojima je spasio ljudske živote. Ističe također da je u takvoj praksi bio sasvim osamljen među svim nacističkim predstavnicima u zemlji.¹⁹⁰ Vrijedi ipak istaknuti jedan svojevrсни paradoks – u njegovu držanju se *a priori* može uočiti nespremnost izlaska pred sud, tj. manjka mu stoički pristup nošenju s izazovima, kakav bi u neku ruku bio očekivan od čovjeka sasvim uvjerenog u vlastitu nevinost. Zato je utemeljeno vjerovati da je i samu pomisao sjedanja na optuženičku klupu smatrao duboko ponižavajućom na osobnom i profesionalnom planu, a uz to je sumnjao i u pravičnost potencijalnih sudskih procesa. Posljednji mjeseci njegove službe obilježeni su neuspjelim nastojanjima za poboljšanjem političke situacije. Prilikom posjeta zamjenika načelnika OSW-a, generala-potpukovnika Waltera Warlimonta Zagrebu u siječnju 1944. g., zalagao se za tzv. *politiku sredine*. „Zadaća (...) bi morala biti stvaranje atmosfere većeg povjerenja. Tako bi se narod više približio državi barem u smislu oportunistički koji čekaju konačni ishod, a olakšao bi se i povratak partizana, koji su iz mnogo razloga umorni od rata“.¹⁹¹ Jedan od predviđenih koraka u tom pravcu bilo je i ranije ishodovano imenovanje Miroslava Navratila na položaj ministra oružanih snaga. Otegotna okolnost bili su, međutim, Navratilovi loši odnosi s poglavnikom, koji ga je

¹⁸⁸ Ibid, str. 330

¹⁸⁹ Ibid, str. 339.

¹⁹⁰ Ibid, str. 341. -342.

¹⁹¹ Ibid, str. 359.

uskoro (nakon nepunih 5 mjeseci) udaljio s položaja i zamijenio Antom Vokićem. Hitler na taj potez također nije reagirao (smatrao ga je unutarnjim pitanjem režima), pa je opunomoćeni general izgubio još jednu priliku da izvrši makar i ograničen pozitivan utjecaj.¹⁹² U telefonskom razgovoru kojeg je 25. siječnja održao s Warlimontom, službeno mu je priopćena Führerova naredba da *pusti stvari da se slobodno razvijaju*. Posljedica je bila njegova potpuna rezignacija: „shvatio sam da imamo namjeru ni više ni manje nego podržavati režim *ad absurdum*. Pokušao sam izraziti svoje shvaćanje takve politike, upozorio sam na politiku katastrofe (...). Završio sam riječima: Povijest nama generalima neće odati naročito priznanje za suzdržanost u stilu Poncija Pilata“.¹⁹³ Uvjeren da su ustaški faktor u Berlinu tada sve više počeli ostavljati po strani, Horstenau je nekoliko dana kasnije napisao i povjerljivo pismo Hermannu Ullmannu, svojem dobrom prijatelju i novinaru koji je živio u neutralnoj Švicarskoj. U njemu se iznosi mišljenje kako je Reich pri padu Mussolinija propustio zadnju priliku izvršiti promjenu političkog smjera u Zagrebu, negira se podržavanje ustaškog terora od strane njemačke okupacijske vojske i kritizira se nacističko zanemarivanje složenih međunacionalnih odnosa još u trenutku izvođenja invazije na Kraljevinu Jugoslaviju, a što je kasnije prouzročilo katastrofalne posljedice. Autor se žali na neprekidna razočaranja i ponavlja svoja navodna pozitivna djelovanja u korist zaštite stanovništva od nedaća. Zbog toga je teško primao optužbe za ratne zločine koje su na njegov račun upućivali neprijatelji. Završno, traži se stav o tretiranju *hrvatskog pitanja* u neprijateljskom taboru¹⁹⁴ te se izražava sumnja u mogućnost opstanka samostalne Hrvatske i Slovenije, prvenstveno zbog veličine njihova teritorija.¹⁹⁵

Kao i u slučaju intervala od kolovoza 1941. do kolovoza 1942. g., Horstenauovi zapisi izostaju za razdoblje od veljače do svibnja 1944. godine. Uzrok tom prekidu je njegov rad na jednom od svezaka edicije o ulozi Austrije u njemačkoj povijesti, ali ta edicija nikada nije ugledala svjetlo dana.¹⁹⁶ Retrospektivno se u tom tromjesečnom razdoblju (u zapisima iz svibnja) ističe izrazito pogoršanje sigurnosne situacije u glavnom gradu. Tako je 22. veljače došlo do prvog zračnog napada. Među građanima je zavladao velika panika, a oštećene su mnoge važne zgrade. Njemačke snage dobile su zatim praktično neprovedivu naredbu da Zagreb pretvore u *tvrđavu Luftwaffe*. Zanimljiva je i autorova opaska kako ustaški vođa od tada noći nije

¹⁹² *Rat i revolucija...*, str. 356.

¹⁹³ RH 31 III/4. Bilješka o telefonskom razgovoru generala von Horstenaua s gen.-potpuk. Warlimontom 25. 1. 1944. U: *Zapisi iz NDH*, str. 368.

¹⁹⁴ Titove su snage u prosincu 1943. godine službeno priznate kao ravnopravne Savezničkim trupama. Iz toga proizlazi da su potonje rješenje hrvatskog pitanja vidjele u uspostavi nove jugoslavenske države.

¹⁹⁵ To je pismo (odaslano iz Zagreba 27. 1. 1944. g.) objavljeno u Ullmannovoj knjizi *Publizist in der Zeitenwende*, str. 175., koja je tiskana u Münchenu 1965. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 372.

¹⁹⁶ *Zapisi iz NDH*, str. 375.

provodio u gradu, već u vili Rebar na Sljemenu koja je bila opremljena labirintom bunkera.¹⁹⁷ Od političkih događaja u ožujku se odvio posjet novog premijera Nikole Mandića Hitleru, prilikom kojeg je traženo jačanje i naoružavanje mjesnih straža u gradovima, osnutak njemačkog vrhovnog zapovjedništva za NDH u Zagrebu (umjesto u Beogradu) i iskazane pritužbe na račun postupanja Kozaka.¹⁹⁸ Nekoliko dana kasnije, Glaise je i osobno otputovao k Hitleru u Salzburg. Privatno se o tom putovanju izrazio vrlo negativno, a naročito je kritizirao samog nacističkog vođu i njegovu politiku prema ustaškom režimu: „Nisam naime mogao shvatiti zbog čega se odjednom toliko pokreće nesretno hrvatsko pitanje, nakon što su unatoč mojim upozorenjima propustili povoljne godine 1941. i 1942. (...) te nakon što su Poglavniku i njegovu sistemu oprostili sve svinjarije. (...) To je međutim bit Hitlerove politike: najprije potpuno ispustiti uzde, a zatim ih iznenada stegnuti, uglavnom tek onda kad je najdragocjeniji kapital već prokockan“.¹⁹⁹ Krajem svibnja nakratko je boravio u Budimpešti, a potom velik dio lipnja u Beogradu. Istovremeno je situacija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nastavila svoju nezaustavljivu degradaciju na svim poljima – od političkog, preko sigurnosnog do gospodarskog. Jedan od najvećih problema svakako je predstavljalo neobuzdano ponašanje pripadnika SS-a diljem zemlje i njihovi bezbrojni nekažnjeni zločini, što je stvaralo ozračje kaosa. Po redovitom izvještaju njemačke vojne misije iz lipnja-srpnja, u ustaškim su se redovima tada počeli odvijati neslužbeni kontakti s protivničkom stranom, iako su najviši dužnosnici naglašavali kako čvrsto stoje na strani sila Osovine. Predstavnici HSS-a još su se uvijek nadali da će im u posljednji čas biti predana vlast, ali bilo kakva njemačka suradnja s njima u tom je trenutku bila onemogućena njezinom gubitničkom pozicijom na bojištima. Izvještaj ističe razumljiv pad vjere u snage Wehrmachta, kojima se naročito zamjera suradnja s četničkim postrojbama. Hrvati su označeni kao najprikladniji za legionarsku službu, a mogućnost ponavljanja talijanskog ili sličnog scenarija *promjene strane* je po tadašnjem uvjerenju bila zanemariva.²⁰⁰ Takva se procjena pokazala netočnom, jer će toga ljeta doći do neuspjelog pokušaja izvođenja državnog udara tj. urote Lorković-Vokić. Za razliku od diplomatske misije Reicha, koja je pod vodstvom Siegfrieda Kaschea čvrsto stajala na poglavnikovoj strani - uloga Wehrmachtove vojne misije na čelu s opunomoćenim generalom nije bila tako jednoznačna. Iako ne postoje dokazi njegove izravne umješnosti u taj događaj, on će dovesti do njegove iznuđene ostavke. Naime, Mladen Lorković postao je kao ustaški

¹⁹⁷ Ibid, str. 385

¹⁹⁸ Ibid, str. 376.

¹⁹⁹ Ibid, str. 378.

²⁰⁰ RH 19 XI/36. Glaiseovo službeno izvješće o situaciji u NDH u razdoblju od 15. 6. do 14. 7. 1944. g. Zagreb, 18. 7. 1944. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 409.

dužnosnik za vezu s njemačkom vojnom misijom Glaiseov prijatelj i među njima je uspostavljen povjerljiv odnos. Pavelić je u pismu od 22. kolovoza Kaschea izvijestio da se njegov sunarodnjak u prisustvu dotičnog ministra više puta negativno izrazio o perspektivama ishoda rata. Potom je Kasche prilikom posjeta Berlinu uvjerio Hitlera i Ribbentropa da je došlo vrijeme za promjenu na čelu vojne misije u NDH, a po povratku u Zagreb sam je generalu dao dovoljno razloga da ponudi ostavku.²⁰¹ U tom razgovoru dvojice njemačkih dužnosnika, potonji je ustvrdio kako nije izravno proturječio Lorkoviću u vezi s njegovim pogledima, ali je po riječima veleposlanika odbio ostale tvrdnje o svojim izjavama i istaknuo da njegova suradnja s ustaškim vođom više nije moguća.²⁰² Poglavnik je 30. kolovoza održao sastanak s Kascheom i najavio mu uhićenja idućeg dana, ali se založio da se prema Glaiseu postupi obazrivo.²⁰³ Isti je prvog dana idućeg mjeseca uputio tajni dopis Vrhovnom zapovjedniku Wehrmachta za Jugoistok, u kojem je stajalo kako su između njega i ustaškog vođe nastale duboke i nepremostive razlike, koje su ga onemogućavale u daljnjem zastupanju vojnih interesa Reicha u zemlji. Za takvo je stanje očekivano optužen njegov kolega iz njemačke diplomatske misije.²⁰⁴ Horstenau je napustio Zagreb 6. rujna 1944. g, ali njegova stalnog nasljednika nije bilo lako imenovati.²⁰⁵ Privremeno ga je zamijenio general Hans Juppe, a posebnom naredbom od 4. prosinca na dužnost njemačkog opunomoćenika imenovan je general Hans-Adolf Prützmann. Čini se da je on u Zagrebu boravio neredovito jer ne postoji niti jedan dokument koji službeno potvrđuje njegovo stvarno obavljanje te dužnosti. Zato je već u ožujku 1945. g. privremenim opunomoćenikom ponovno imenovan Juppe, koji će tu službu obavljati do pada ustaškog režima.²⁰⁶

Sam se autor na svoje napuštanje NDH opširno osvrnuo u Beču u listopadu 1944. g. Uz to je na jednom mjestu sažeo ono što je odvojeno bilježio u većinom redovitim zapisima od travnja 1941. do rujna 1944. g. Najzanimljiviji dio tog osvrtu svakako predstavlja njegov portret poglavnika Pavelića. O njemu se kao osobi izražava na slijedeći način: „Taj častoljubivi nadripisar (...) napustio je Hrvatsku na zapovijed Starčevićevih pristaša. Talijanske veze od samog početka opterećuju njegovu politiku. Već za prvog posjeta (...) uočio sam kako proširuje talijanske granice (...) umjesto da se pozabavi mojim prijedlozima. (...) Uvijek iznova mi je

²⁰¹ *Rat i revolucija...*, str. 366.

²⁰² *Zapisi iz NDH*, str. 443.

²⁰³ PAAA, N1, Kasche. sv. 10/6 (Dokumenti Političkog arhiva Ministarstva vanjskih poslova Reicha) Nepotpisana Kascheova bilješka od 1. 9. 1944. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 441

²⁰⁴ RH 31 III/11 Glaiseov tajni teleks Vrhovnom zapovjedniku Wehrmachta za Jugoistok, br. 01535/44 od 1. 9. 1944. U: *Zapisi iz NDH*, str. 444.

²⁰⁵ Priređivač Horstenauovih memoara kao datum njegova službenog razrješenja navodi 25. rujna 1944. g.

²⁰⁶ *Rat i revolucija...*, str. 367.-368.

govorio o velikome talijanskom nepovjerenju prema meni. (...) Vjerojatno je ponekad i sam stajao iza stalnih talijanskih pokušaja da me otjeraju iz Zagreba“.²⁰⁷ Kasniji razvoj događaja pokazao je da ga je zaista i uspio otjerati, ali je pri tome imao podršku njemačkih krugova – što predstavlja svojevrstan paradoks. Glaiseova misija od prvog je trenutka, unatoč tobožnjim dobrim namjerama, bila osuđena na neuspjeh, a za što je on okrivio krvoločnu politiku ustaškog režima i njegovog vođe. „Došao sam u Hrvatsku ispunjen austrijskom tradicijom, ali i istinski austrijskom nadom da mogu pomoći da novoosnovana država sa svoja tri naroda i mnogim nacionalnim manjinama postane prava višenacionalna (...) u kojoj će se svaki pristojan građanin, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, osjećati ugodno. Da bi se to doista moglo ostvariti – bila je (...) velika zabluda. Naime, Pavelić je (...) stupio na rodno tlo s posve drukčijim namjerama – ni više ni manje već da ognjem i mačem istrijebi 1 800 000 pravoslavaca. (...) Na povratku (...) pratilo ga je oko 500 naoružanih ljudi. (...) Tim užasnim društvom usreo je novi vođa države svoju *oslobođenu domovinu*“.²⁰⁸ Koliko god se ovaj iskaz čini istinitim, upada u oči navodna težnja za postizanjem nacionalne i vjerske snošljivosti. Takvo što nikako se nije moglo dogoditi, jer je nacistička vlast (čiji je dotični bio predstavnik) zastupala stavove o nacionalnoj i vjerskoj isključivosti, kao i etničkoj superiornosti arijevske rase. S istima je on nesumnjivo bio upoznat i svjestan nemogućnosti provođenja drukčije politike. Ipak, ne može se poreći da su među njemačkim predstavnicima u Zagrebu postojali ljudi različitih profila, a general je svakako pripadao onim umjerenijim. Njegove stavove prema ustaškim vlastima i njihovom čelniku dobro oslikava još jedan izvor. Riječ je o memoarima Ivana Meštrovića, kojeg je Horstenau jednom prilikom posjetio u njegovom zagrebačkom domu (zapravo u kućnom pritvoru). Poznati se kipar sjeća njihova razgovora i navodi da je njegov sugovornik tada ustaše nazvao *lažljivom i divljom bagrom*, a Pavelića *lažljivim ličkim vukom*, pa čak i *Mussolinijevim izmećarom*. U istom je razgovoru navodno izrazio spremnost da uhititi cjelokupnu ustašku vladu i poglavnika – pod uvjetom da im se nađe prikladna zamjena.²⁰⁹ Do rujna 1944. g. svakako je odbojnost koju je osjećao prema njima samo dodatno porasla, a Zagreb ga je privlačio samo prirodnim ljepotama i privatnim, neslužbenim kontaktima: „Lijepa nedjeljna popodneva kad južni plavi eter donosi zvonjavu zvona iz doline, lijepe večeri (...) kad pogled uvijek iznova oduševljeno obuhvaća krošnje drveća u tamnoj šumi.

²⁰⁷ *Zapisi iz NDH*, str. 423.-426.

²⁰⁸ *Ibid*, str. 427.

²⁰⁹ Taj razgovor prikazan je u Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb, 1993., str. 316.-319. i djelomično reproduciran u *Zapisi iz NDH*, str. 428.– 429.

Ugodni sati s ljudima (...) koje sam često mogao pozdraviti u svome odlično vođenom domu“.²¹⁰

Tom idiličnom slikom završavaju autorovi zapisi iz vremena obnašanja dužnosti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Kasnije bilješke tiču se njegovog daljnjeg života i obuhvaćaju razdoblje do studenog 1945. g. U njima se ustaška država spominje, ali više ne predstavlja središnju temu. Iznimka je osvrt na razgovore sa Slavkom i Eugenom Didom Kvaternikom, koje je susreo u hotelu Panhans prilikom boravka u Semmeringu u prosincu 1944. g. - siječnju 1945. g. Ta epizoda otkriva njegov osobni stav prema dvojici nekadašnjih moćnika Pavelićeva režima, a za ovaj rad zanimljiva je u kontekstu sadržaja prvih dvaju poglavlja.

Tvrđnje iz razgovora s Kvaternikovima u suglasju su s onim što su obojica navodila u svojim pisanim ostavštinama - umanjivanje njihove osobne odgovornosti za služenje režimu, vjera u poglavnikove dobre namjere, a kasnije prijevarena od njega samoga i presudan negativan utjecaj supruge. General je stoga došao do zaključka da se Kvaternika-starijeg ne smije ozbiljno shvaćati. „Nije lako razumjeti potpuno poricanje svega što je u godinu i pol svoje djelatnosti zgriješio u Hrvatskoj (...). Masakri nad Srbima, za koje je još više odgovoran možda samo njegov sin, navodno su cijelo vrijeme vršeni protiv njegove volje, kaže da je u tome vidio najveću nesreću. Da nije bilo zločestog Poglavnika, on bi u najdubljem uvjerenju učinio upravo sve ono za što sam se stalno zalagao u svojim izvješćima. Ništa, baš ništa ne bi bio propustio“.²¹¹ Na istom se mjestu, među ostalim, ističe njegov novostvoreni pozitivan stav prema Katoličkoj crkvi, nadbiskupu Stepincu i Hrvatskoj seljačkoj stranci. Bilo bi svakako zanimljivo pročitati Kvaternikov prikaz iste prigode, ali njime ne raspolažemo. U svojim memoarima, on je Horstenaua detaljnije spomenuo samo jednom i to u kontekstu svojeg pada s vlasti u rujnu 1942. godine. Tada ga je ustaški vođa pozvao k sebi te mu priopćio da su saveznici [Nijemci i Talijani, *op.*] suglasni s potrebom njegova napuštanja dužnosti. Prisutni Glaise toj se tvrdnji tobože prvo usprotivio, a kasnije naveo da se radilo o otvorenoj Pavelićevoj laži. Pa ipak, nije učinio ništa kako bi odluka o maršalovoj smjeni bila povučena.²¹² U portretiranju Kvaternika-mlađeg ističe se pak da „o svom *djelovanju* u Hrvatskoj govori na isti način kao i njegov otac. I njega je na sve prisiljavao Poglavnik, dok je on stalno djelovao kao kočničar. Njegovo smjenjivanje u jesen 1942. uslijedilo je poglavito zbog toga što je (točno u isto vrijeme kad i ja) od Poglavnika zahtijevao da lopuža Luburić nestane iz javnog života!“²¹³ I u ovom je

²¹⁰ *Zapisi iz NDH*, str. 460.

²¹¹ *Ibid*, str. 509.

²¹² *Vojskovođa i politika*, str. 230.

²¹³ *Zapisi iz NDH*, str. 509.

slučaju, kao i ranije, prikladno posegnuti za prikazom suprotne strane. Po riječima Dide Kvaternika, spomenuti se razgovor odvio na Staru godinu 1944. g. Te je večeri njihov austrijski sugovornik bio neobično duhovit i razgovorljiv. Govorilo se o Rimskim ugovorima, pitanju granica novostvorene države i generalovom prvom sastanku s Pavelićem. Diskusija o uzrocima smjene Kvaternika-mlađeg ili pritužbama bilo koje strane na teror Luburića se ne spominje.²¹⁴

3. 3. U okruženju suparnika – odnos s Talijanima i veleposlanstvom Reicha

Čvrsto savezništvo Italije i Njemačke, kao dviju predvodnica sila Osovine, na svoju je najveću kušnju u uvjetima rata postavljeno upravo na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske. Pritom su teškoće koje su ondje među njima izbijale bile znatnim dijelom uvjetovane težnjama objiju strana da ostvare širenje na području Balkana i u Podunavlju.²¹⁵ Može se reći da su se na području ustaške države susrele dvije osnovne tendencije: a) njemačka težnja za neometanom gospodarskom eksploatacijom toga prostora (čime mu je skupa s Nedićevom Srbijom dijelom namijenjena uloga nasljednika Kraljevine Jugoslavije) i b) fašistički cilj pretvaranja čitave istočne jadranske obale u integralni dio talijanskog imperija, a Jadrana u *mare nostrum/talijansko jezero*. Međutim, sam način uspostave ustaške vlasti od početka je dao naslutiti mogućnost budućih teških odnosa predstavnika Rima i Berlina u Zagrebu. Nitko, naime, nije imao iluzija o činjenici da je do proglašenja od 10. travnja 1941. g. došlo uz njemačku političku i vojnu pomoć. Sam je Horstenau u tom smislu jednom izjavio da *NDH jedino i isključivo počiva na vršcima njemačkih bajuneta*.²¹⁶ Bilo bi stoga logično pretpostaviti da bi Njemačka bila ta koja bi imala svojevrsan privilegij na slobodniji, čak i bezobzirniji odnos prema skupini koju je svojim oružjem dovela na vlast. Povijest je međutim često puna proturječja, pa je tako i u ovom slučaju na najviši položaj zasjeo talijanski eksponent, a koji se pozicije moći domogao u maniri *generala poslije bitke*. Posredstvom političkih instrumenata, Talijani su brzo vezali njegov režim uz sebe, a njihovi predstavnici počeli su se u zemlji ponašati kao pravi gospodari – nimalo se ne libeći pokazati takav pristup u svakoj dostupnoj prilici. Čini se da je isto bilo utemeljeno u talijanskoj svjesnosti da su posvuda (kao uostalom i ondje) bili podređeni Reichu, ali su u konkretnom slučaju barem imali zajamčeno političko prvenstvo.²¹⁷ Njemačka je strana pak pribjegli drukčijoj i isplativijoj taktici, čiji je cilj bio stvoriti pozitivniju sliku o njezinim dužnosnicima i snagama u zemlji. Izdavane su čak i posebne naredbe koje su obvezivale njemačke časnike i dočasnike da se s poštovanjem odnose prema ustaškim i domobranskim

²¹⁴ *Sjećanja i zapažanja...*, str. 51.-52.

²¹⁵ *Rat i revolucija...*, str. 277.

²¹⁶ *Ibid*

²¹⁷ *Ibid*, str. 275.

časnicima i vojnicima. Za razliku od fašista u slučaju Rimskih ugovora, Nijemci nisu tražili javno obznanjivanje niza ponižavajućih ugovora. Oni su uglavnom ostali tajni, a objavljeni su samo oni za koje je procijenjeno kako neće negativno utjecati na javno mnijenje.²¹⁸

Zaista, među njemačkim i talijanskim predstavnicima vrlo brzo je došlo do ozbiljnog antagonizma. On se, dakako, dobrim dijelom vješto prikrivao, ali je svakako postojao. Sami autorovi zapisi daju dobar uvid u takvo stanje, pogotovo jer se radi o čovjeku koji je bio njegovim izravnim sudionikom. U svojim je zapažanjima talijanske kolege često pogrdno nazivao *makarondžijama*. Već krajem svibnja 1941. godine, zamijetio je da su talijanske trupe bezobzirno pljačkale imovinu stanovništva pa se tako navodi: „Vrli Talijani su, naravno, mnogostruko nadmašili sve što smo mi radili. Od njih nisu bili sigurni ni prozori i prozorski okviri, čak ni zahodske školjke (!), sve što je bilo iole jestivo odnijeli su na samom početku“.²¹⁹ Kao posljedica tih epizoda, njihove trupe su postajale predmetom apsolutnog prijezira, dok se za njemačke vojnike tvrdi da su uživali najveći ugled koji se može zamisliti.²²⁰ Takvi subjektivni crno-bijeli prikazi nisu iznenađujući, pogotovo što su pisani od njemačkog predstavnika. Stoga im valja pristupiti vrlo oprezno. Dobar primjer teškoća njemačko-talijanskih odnosa u NDH predstavlja fašističko zaposjedanje tzv. *Druge zone* u kolovozu 1941. godine. Horstenau, koji se tada zatekao u Berlinu, ograničio se u povodu tog događaja na opću konstataciju kako je talijansko držanje već duže vremena bilo sumnjivo, te su Nijemcima napakostili zaposjedanjem obale od Sušaka do Dubrovnika.²²¹ Iz nje se jasno iščitava negativan stav njemačke vojne misije prema spomenutom postupku. Čak se i sam veleposlanik Kasche, koji je često zagovarao oprečne stavove, negativno izrazio o njemu. Unatoč svim nadanjima njemačkih tijela u Zagrebu - bilo kakav odlučniji potez spriječio je ministar Ribbentrop. On je u nalogu od 20. kolovoza uputio Kaschea da u predmetnom sporu ostane neutralan zbog srdačnih odnosa s Italijom. Dan kasnije je njegovo ministarstvo i službeno priopćilo kako su *kretnje talijanskih postrojbi usmjerene na efikasniju obranu Hrvatske i Italije*²²², a i misija Wehrmachta ostala je vezanih ruku. Godinu dana kasnije izbila je nova kriza. Tada je velik broj partizana (njih između 6 i 8 tisuća) organiziranih u brigade prodrlo iz Crne Gore u Dinarsko gorje kao prethodnica druge fronte, a sve to uz blagonaklono držanje Talijana.²²³ Ustaška se vlast, kojoj je ionako smetala aktivna talijanska potpora četnicima, sada suočila s dodatnim

²¹⁸ Ibid, str. 275.-276.

²¹⁹ *Zapisi iz NDH*, str. 114

²²⁰ Ibid, str. 115.

²²¹ Ibid, str. 127.

²²² *NDH i Italija...*, str. 199.

²²³ *Zapisi iz NDH*, str. 136.

problemom njihove očite ravnodušnosti prema drugom faktoru koji je ugrožavao režim. Zatražena je njemačka vojna pomoć kako bi se ojačala prisutnost ustaških trupa na dubrovačkom području, a sam je general Glaise za tu svrhu obećao osloboditi 8 do 10 ustaških bojni i 2-3 domobranska zdruga. Nekoliko mjeseci kasnije, ministar Lorković ga je uz to upozorio kako bi otvoreni hrvatsko-talijanski sukob imao katastrofalne posljedice. Računalo se na podršku s njegove strane, obzirom na pretpostavljeni njemački interes za tamošnja nalazišta boksita.²²⁴ Pored napetih odnosa u vojno-političkim pitanjima, njemačka je strana u Zagrebu (skupa s ustaškom vlašću) imala razloga za nezadovoljstvo Talijanima i u ideološkom smislu. U razgovorima koji su se vodili prilikom Pavelićeva posjeta Führeru u rujnu 1942. g. u Vinici dotaknut je problem talijansko-četničke suradnje, ali i talijanskog pomaganja Židovima. Poglavnik je istaknuo kako je „ondje, gdje njegova vlada može vršiti svoju dužnost, židovsko pitanje riješeno“.²²⁵ Time je opet, sada već i od njega osobno, implicitno zatražena njemačka pomoć protiv Talijana, ali je ona u bilo kakvom konkretnijem obliku izostala. Svega nekoliko dana kasnije, u okviru opsežnijeg izvješća o općem stanju u zemlji²²⁶, njemački su dužnosnici istaknuli čitav niz problema vezan uz ponašanje Talijana na terenu. Opsežno se obrađuju talijanske mjere koje su izazivale strah Hrvata da će fašisti ukinuti *nezavisnost* njihove države i samovoljno promijeniti granice (što su u praksi već i učili reokupacijom *Druge zone*). Spominje se talijansko zauzimanje pojedinih industrijskih postrojenja, toleriranje četnika s kojima se planski surađuje, odbijanje suradnje s Nijemcima i Hrvatima na eksploataciji rudnih bogatstava, nagovaranje stanovništva na sabotiranje poziva za vojsku, ometanje provođenja antisemitskih zakona, ravnodušnost prema partizanskom ugrožavanju željezničke pruge Sarajevo-Mostar, njihove izjave da cijela Dalmacija pripada Italiji i sl.²²⁷ Dakako, ni talijansko predstavništvo u Zagrebu, predvođeno veleposlanikom Raffaeleom Casertanom, nije gajilo naročito prijateljske odnose prema njemačkoj misiji i samom opunomoćenom generalu. Po saznanjima koja je primio od ustaškog veleposlanika u Rimu, Stijepe Perića, Glaise je u talijanskim krugovima bio označen kao glavni krivac za neprijateljsko držanje Hrvata prema Italiji. Casertano se čak jednom prilikom potužio svojem njemačkom kolegi Kascheu na „loš utjecaj austrijskog duha na hrvatsko talijanske odnose“²²⁸, time očigledno ciljajući upravo na Horstenaua. Zanimljiva saznanja o talijanskom odnosu prema njemu donosi i povjesničar Gert

²²⁴ NDH i Italija..., str. 292.

²²⁵ Zapisi iz NDH, str. 146.

²²⁶ v. fusnotu br. 165.

²²⁷ RH 31 III./18. Tajna bilješka (9 stranica) za Führera, sastavili Kasche, Löhr i Glaise-Horstenau 1. 10. 1942. g. Talijansko držanje obrađuje se na str. 5.-9. U: Zapisi iz NDH, str. 158.

²²⁸ Zapisi iz NDH, str. 195

Fricke u svojoj knjizi *Kroatien 1941. – 1944.* [Hrvatska 1941. -1944., *op.*], objavljenoj u Njemačkoj 1972. g., a koja zapravo predstavlja uređene generalove zapise o obnašanju dužnosti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj za njemačku publiku. U njoj se iznosi stajalište talijanskog Vrhovnog zapovjedništva o Glaiseovoj djelatnosti i ličnosti od 21. 3. 1943. g. Tako se među ostalim navodi da on nije shvaćao Hitlerovu odluku o prepuštanju NDH talijanskoj interesnoj sferi, pokazivao je tendencije da u svoju korist upotrijebi zabranu stvaranja hrvatske mornarice i aneksiju Dalmacije (kako je to određeno u Rimskim ugovorima), kao i da mu valja pripisati njemačke veze s Vladkom Mačekom, glasine o proglašenju njemačkog protektorata nad NDH iz rujna 1942. g., otvorenu nesklonost Ustaškom pokretu i pretjerano veličanje habsburške prošlosti.²²⁹ U svibnju 1943. Talijani su prilikom Mussolinijeva posjeta Hitleru izrazili demarš (diplomatski protest) na najvišoj razini u vezi s djelatnošću misije Wehrmachta u Zagrebu i njezina čelnika. General je optužen za organizaciju jednog prototalijanskog predavanja, vođenje autonomne politike koja nije usuglašena sa stajalištima njemačkog veleposlanstva te čak za planiranje urote protiv *Ducea* i politike Osovine u dosluhu sa svojim starim poznanikom, načelnikom Glavnog stožera talijanskih oružanih snaga Vittorinom Ambrosiom.²³⁰ U vezi s drugom točkom, sastavljena je i odvojena bilješka, a odnosi se na razgovor koji je ministar Ribbentrop imao s državnim tajnikom Bastianinijem, 8. travnja 1943. U tom je razgovoru talijanska strana upoznala njemačku s Glaiseovim *vrlo osobno obojenim shvaćanjima* o ustaško-talijanskim odnosima te njegovom uvjerenju da NDH *ne može dalje slijediti put koji su zacrtali Talijani*. Nasuprot tome, istaknuto je postojanje potpune suglasnosti između Casertana i Kaschea te nemogućnost revizije odnosa NDH i Italije, obzirom na postojanje Rimskih ugovora. Njemački ministar sa svoje je strane izjavio kako ne zna ništa o generalovim uvjerenjima te da je za njemačko-ustaške odnose odgovoran veleposlanik Kasche.²³¹ Sve iznesene optužbe Horstenau je žustro porekao osobno pred Ribbentropom krajem mjeseca, kada se našao u dvorcu Kleisheim povodom susreta Hitlera i Pavelića 26. travnja.²³² Naknadno je o toj temi govorio i zamjeniku načelnika OSW-a, generalu Warlimontu, a o čemu kaže: „Navečer sam (...) mogao čiste savjesti objasniti Warlimontu i Ritteru [poslanik za vezu VZW-a i MVP-a, *op.*] da u Zagrebu nikad nisam vodio antitalijansku politiku. Nikad nisam odvrćao dobre Hrvate od ustupaka našem teškom savezniku u Osovini, već sam ih, naprotiv, uvijek nagovarao

²²⁹ Spomenuta Frickeova knjiga nije u cijelosti prevedena na hrvatski jezik. Prevedeni su samo pojedini dijelovi talijanskog osvrta na Horstenauovu djelatnost, a oni se donose u *Zapisi iz NDH*, str. 195.

²³⁰ *Zapisi iz NDH*, str. 207.-208.

²³¹ ADAP, serija E, sv. 5., br. 286. Bilješka o razgovoru ministra vanjskih poslova Reicha s državnim tajnikom Bastianinijem od 8. 4. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 207.

²³² *Zapisi iz NDH*, str. 209.

na to. I nedavno, u jednom razgovoru s vođom opozicije Košutićem, na njegovo pitanje bi li smio stupiti u kontakt s Talijanima, izrazito sam naglasio (...) kako je poželjno da se u politici sila Osovine sve odvija na istom kolosijeku“.²³³ Po povratku u Zagreb, general je razgovarao sa svojim talijanskim kolegom Don Giancarlom Réom i zapovjednikom Druge talijanske armije, generalom Mariom Robottijem. Iako se potonji u više navrata navodno izražavao o Glaiseu kao o *regentu Hrvatske*, obojica su u razgovoru s njime zanijekala upoznatost s ranije spomenutim demaršom.²³⁴ On sam bio je uvjeren „da je inicijator tog novog kursa na tal. strani [bio] Bastianini koji [je] u dvije godine koliko je [bio] guverner tal. Dalmacije, svoju već postojeću mržnju prema Hrvatskoj dovodi[o] do vrhunca.“²³⁵ Krajnje složena situacija u odnosima s talijanskim predstavnicima u Zagrebu, kao i manjak razumijevanja kod nadređenih, naveli su opunomoćenog generala da tih dana dade i osobno gledište o općoj njemačkoj politici prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i tamošnjem pitanju odnosa s fašističkim dužnosnicima: „U vezi s hrvatskim pitanjem prema Talijanima se odnosimo apsolutno nečasno (...). Država Hrvatska, koju smo naposljetku samo mi stvorili, od nastanka [je] bila žrtvom politike sila Osovine. Pokušao sam na najvišem mjestu (...) pokazati kako bi se cijela stvar mogla realpolitički riješiti bez obzira na to što smo već upali u nezgodnu situaciju i naišao sam na Hitlerovo razumijevanje. Nažalost samo kratko – jer se između nas isprijedio prekrasan par Ribbentrop – Ciano. Od tog vremena naš moto u politici prema Hrvatskoj glasi: *okrenuti glavu u stranu!* (...) Isto to činimo i u najnovijoj epohi hrvatske povijesti. Pritom je sigurno točno (...) da je sklonost Nijemcima u cijeloj zemlji, sve do najviših krugova, pala na nulu (...)“.²³⁶ Skora fašistička kapitulacija odstranit će iz NDH jednog generalova suparnika u liku Talijana, ali će značajna promjena tamošnje politike njegove vlastite države uzrokovati značajno zaoštavanje odnosa unutar njemačkih redova. To će se u prvom redu odnositi na misiju Wehrmachta i veleposlanstvo Reicha.

Nacistički veleposlanik u Zagrebu, Siegfried Kasche, svakako je bio najznačajniji Horstenauev suparnik. Iako je o njemu autor u početku imao pozitivan utisak²³⁷, kasnije su njihovi odnosi postajali sve lošiji te se njihova suradnja može smatrati izrazito tvrdom. Ante Pavelić je pak u Kascheu našao svog najvećeg, bezrezervnog saveznika, koji ga je nepokolebljivo podržavao do

²³³ Ibid

²³⁴ Ibid, str. 218.-219.

²³⁵ RH 31 III/12 Tajni Glaiseov teleks načelniku VZW-a br. 880/43. Zagreb, 6. 5. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 218.

²³⁶ *Zapisi iz NDH*, str. 221.

²³⁷ Ibid, str. 96.

zadnjih dana.²³⁸ Na njemu je, po riječima opunomoćenog generala, ležao velik dio odgovornosti za ustaška zlodjela, koja je smatrao *ventilom revolucionarnog raspoloženja* te ih otvoreno podupirao.²³⁹ Time je ustaška politika terora i ubijanja u njemu našla svojeg praktičnog pokrovitelja, što je naročito dolazilo do izražaja u prvih 18 mjeseci postojanja režima - kada je čelnik sigurnosno-obavještajnog aparata bio Eugen Dido Kvaternik. Posljedično su razna zlodjela pripisivana njemačkoj strani. Slabljenje Italije tijekom 1943. godine, koje je rezultiralo čvršćim vezivanjem ustaša uz Treći Reich, dovelo je do daljnjeg pogoršanja odnosa veleposlanstva i vojne misije Wehrmachta u NDH. Kasche je postepeno došao u sukob i s Himmlerovim predstavnikom u zemlji, generalom Kammerhoferom, kojemu je u to vrijeme bilo povjereno ustrojavanje njemačko-ustaškog oružništva. Među njima dvojicom postojale su čak i dublje, ranije razmirice - Kammerhoferov nadređeni još je 1934. godine tijekom poznate Noći dugih noževa (30. lipnja-1. srpnja) naredio likvidaciju suparničkih SA (Jurišnih odreda), kojima je pripadao i Kasche.²⁴⁰

Opisano je stanje izrazito otežavalo djelatnost njemačkih predstavnika, koji su u zemlji bili dužni nastupati s jedinstvenih ili barem međusobno usuglašenih pozicija. Stoga su generali Horstenau i Löhr u svibnju uputili dopis svojim nadređenima o potrebi veleposlanikova opoziva, a predviđale su se i druge konkretne mjere za poboljšanje opće situacije.²⁴¹ Očitovanje, koje nije trebalo dugo čekati, vrlo je indikativno za razumijevanje Kascheova gledišta na Ustaški pokret i njegovu državu u cjelini. U njemu je on ukazao kako je emocionalno stajalište prema *takozvanim* ustaškim zločinima *neodrživo*. Ono je ocijenjeno kao pretjerano, a zaniijekano je i postojanje negativnog raspoloženja širih masa stanovništva (u prvom redu seljaštva) prema predstavnicima vlasti. Iznosi se stav kako je general Glaise *iz ljudskih i drugih razloga* protivnik ustaša, a stalno sumnjičenje Hrvata *moralno je razaranje jer samo optimizam budi optimizam, a povjerenje rezultira povjerenjem*.²⁴² Svoju je destruktivnu liniju čelnik nacističke diplomatske misije nastavio provoditi unatoč kontinuiranom pogoršanju političkih i ekonomskih okolnosti. Krajem kolovoza 1943. g., kada je Mussolinijev režim već bio srušen, a Horstenau održavao određene kontakte s oporbenim predstavnicima - Kasche se založio za obustavu njemačkih intervencija u unutarnje stvari NDH, vraćanje zapovjednih ovlasti

²³⁸ *Rat i revolucija...*, str. 360.

²³⁹ *Zapisi iz NDH*, str. 428.

²⁴⁰ *Rat i revolucija...*, str. 361.

²⁴¹ ADAP, serija E, sv. 6, br. 11. Izvješće Löhra i Horstenaua VZW-u, preneseno Kascheu putem poslanika Rittera. Salzburg, 4. 5. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 215.

²⁴² PAAA, N1 1-A-216. Kascheova tajna bilješka Ministarstvu vanjskih poslova od 19. 5. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 216.

ustaškom Ministarstvu rata i potpuni prekid njemačkog kontaktiranja s opozicijom. Očekivano je uz to istaknuto kako promjene među ustašama nisu potrebne jer bi bile opasne, a ustaška organizacija i dalje je sposobna za razvoj.²⁴³ Iz tih je stajališta jasno vidljivo protiv koga su u prvom redu bila uperena. U kontekstu izrazito proustaškog veleposlanikova držanja i nesuglasica s misijom Wehrmachta, dijelom je začuđujuća tvrdnja na koju se može naići u literaturi, a prema kojoj je Kasche u razdoblju od ožujka do svibnja 1943. g. htio promicati pacificiranje NDH i pronaći određeni zajednički jezik s Partizanskim pokretom. Relevantne prijedloge u tom smjeru ipak su odbacili Ribbentrop i Hitler, smatrajući da bi oni bili izravna izdaja poglavnikova režima. Njihov diplomatski predstavnik u zemlji ostao je pak uvjeren u mogućnost izvođenja tog složenog manevra i to bez ugroze po Pavelića.²⁴⁴ Ako je u tim tvrdnjama bilo istine, opunomoćeni general možda je veleposlaniku mogao biti prikladnim suradnikom po tom pitanju – budući da je tijekom obnašanja svoje dužnosti u više navrata dolazio u humanitarne kontakte s predstavnicima NOVJ-a, a baš u ožujku 1943. g. sastao se u Zagrebu s Titovim bliskim suradnikom, kasnije istaknutim jugoslavenskim diplomatom Vladimirom Velebitom.²⁴⁵ Događaji su ipak imali drukčiji tijek i do nikakva primirja nije došlo. Odnosi s vojnom misijom također nisu poboljšani. Upravo suprotno, Kasche je Glaiseu u rujnu izrazio ljutnju zato što su se Hitleru slala *diletantska* izvješća u kojima je *sveti poglavnik* loše prolazio, a potom mu se požalio i na kritiku koju mu je uputio nadređeni (ministar Ribbentrop) zbog ustaškog zauzimanja Rijeke i Sušaka.²⁴⁶ Očigledno je pritom mislio na poticanje takvog čina od strane generala, a što se može dovesti u vezu s radijskom porukom Wehrmachtove misije – upućene Hrvatima nakon talijanske kapitulacije.²⁴⁷ Krajem listopada osobno je intervenirao nacistički vođa, koji je u naredbi o jedinstvenom vođenju borbe protiv komunizma istakao da veleposlanik snosi političku odgovornost za oblikovanje njemačko-ustaških odnosa, ali jačanju tamošnje vlasti treba pridonositi zajednički s opunomoćenim generalom.²⁴⁸ Takvo što se, međutim, činilo neostvarivim.

Suprotnost u shvaćanjima i držanju dvaju glavnih njemačkih predstavnika prema ustaškom teroru jasno se može vidjeti iz još jednog upečatljivog slučaja. Riječ je o zločinu koji su ustaške postrojbe počinile na području Šestina krajem iste godine. Po autorovim saznanjima, ustaški je

²⁴³ PAAA, N1. Kasche, sv. 10a, 1. Rukopisna bilješka poslanika Kaschea o stanju u Hrvatskoj od 27. 8. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 252.

²⁴⁴ *Rat i revolucija...*, str. 362.

²⁴⁵ v. str. 45.-46.

²⁴⁶ *Zapisi iz NDH*, str. 270.

²⁴⁷ v. str. 54.

²⁴⁸ ADAP, serija E, sv. 7., br. 68. Führerovo tajno naređenje o jedinstvenom vođenju borbe protiv komunizma na Jugoistoku. Führerov glavni stan (FGS), 29. 10. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 315.

bojnik Ivan Kirin²⁴⁹ ondje uoči Božića u gluho doba noći izvukao iz kreveta četvoricu navodnih komunista. Iz svojih su kuća odvedeni u obližnju šumu gdje su vezani za drveće. Potom im je pucano u noge, a umrli su tek nakon nekoliko sati u teškim mukama. Kada se o navedenom slučaju raspitao kod poglavnika, isti je to zvjerstvo opravdao namjerom dotične četvorice da Kirina namame u zasjedu, u što general nije povjerovao.²⁵⁰ Nakon nekoliko dana, tijekom susreta s Kascheom, Glaise ga je upozorio na očiglednu Pavelićevu laž, ali mu je sugovornik odgovorio zlobnim primjedbama. Također je ustvrdio da se *za tako nešto ne pita, da su u politici važne samo činjenice* [ubojstvo kao svršena činjenica koja se prihvaća bez rasprave, *op.*] te da u njoj *određenu ulogu imaju samo živi, ne mrtvi*. Time je razgovor o toj temi završen.²⁵¹ Kascheova bezuvjetna podrška svih ustaških postupaka u proljeće je opet izazvala negativnu reakciju njegovih nadređenih. Reagirajući na veleposlanikov usmeni prikaz situacije u NDH s početka ožujka²⁵² (kada je pratio ustaškog premijera Nikolu Mandića u posjetu Hitleru), ministar Ribbentrop uputio mu je 13. travnja brzojav u kojem je stajalo da njegovi izvještaji pokazuju kako *stanje i događaje previše promatra očima vlasti NDH* te da je *očito sklon da ono što čuje od njih smatra istinitim i ispravnim*. Potom se navodi niz primjera njegova pogrešnog izvještavanja. Na kraju se izriče *odlučno upozorenje* i zahtjev da *ne dopušta da u izvještavanju na njega utječu stavovi kojima toliko nedostaje činjenična podloga, jer isti odaju dojam da se nije oslobodio predrasuda*.²⁵³ Po Glaiseovim tvrdnjama su u svibnju (kao posljedica spomenutih nesuglasica između Kaschea i nacističkog vrha) postojale naznake njegove smjene. 6. svibnja Kasche je iznenada oputovao u Berlin, a generalov zamjenik primio je iste noći obavijest da će doći do njegova opoziva.²⁵⁴ Pa ipak, pokazalo se da ta informacija nije bila točna. Krajem mjeseca (25. svibnja) Horstenau je obaviješten da je Kascheov ostanak na dužnosti posljedica izravne Hitlerove odluke, jer se u NDH *bilo teško odlučiti za energične mjere*. Unatoč navedenom, istaknuto je da *o trajnijem karakteru te odluke ne može biti ni govora, te će se imati u vidu hrvatska rješenja*.²⁵⁵ Njegova pozicija opet je bila ozbiljno poljuljana u kolovozu 1944. g., kada se Himmler (na valu ranije spomenutih animoziteta) žestoko usprotivio njegovu držanju za trajanja urote Lorković-Vokić. Međutim je i kroz taj

²⁴⁹ Zapovjednik sigurnosne službe Poglavnikova tjelesnog zdruga, od 30. 8. 1944. g. upravitelj Redarstvene oblasti za grad Zagreb. Prema: *Kazalo povijesnih ličnosti*. U: *Zapisi iz NDH*, str. 601.

²⁵⁰ *Zapisi iz NDH*, str. 350. Usp. *Vojskovođa i politika*, str. 242

²⁵¹ *Ibid*, str. 355.

²⁵² U tom je prikazu Kasche govorio o radikalno odbojnom stavu Wehrmachta prema Hrvatima, ali je istakao razne *povoljne znakove u zemlji*. Hitler se djelomično složio, ipak napomenuvši o postojanju uvelike različitih shvaćanja stanja na terenu među predstavnicima Wehrmachta. Sažeti prikaz dostupan u *Zapisi iz NDH*, str. 378.

²⁵³ *Rat i revolucija...*, str. 360. -361.

²⁵⁴ *Zapisi iz NDH*, str. 394.

²⁵⁵ *Ibid*, str. 395.

napad nacistički diplomat prošao neokrznut.²⁵⁶ Kako smo vidjeli ranije, Kasche je uskoro odigrao važnu ulogu u iznuđenoj ostavci svojeg glavnog suparnika – čelnika vojne misije Wehrmachta. Tim je činom kulminirao, ali i završio dugotrajan latentni sukob dvojice najviših dužnosnika Trećeg Reicha u Zagrebu – koji je zapravo trajao od samog početka njihova služenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Siegfried Kasche, kao najodaniji Pavelićev saveznik među Nijemcima, ostat će na funkciji sve do 7. svibnja 1945. g. Neposredno nakon toga Britanci će ga uhititi kraj Wolfsberga u Austriji i izručiti Jugoslaviji. Suđeno mu je u Zagrebu u svibnju-lipnju 1947. g. zajedno sa Slavkom Kvaternikom i nizom drugih ustaških dužnosnika, a svima su izrečene smrtne presude.²⁵⁷

3. 4. Njemački zločini u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Podređeni položaj ustaškog režima naspram njegovim pokroviteljima u Rimu i Berlinu pružao je potonjima široke mogućnosti djelovanja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Njihove trupe na terenu su uživale privilegiran status i imale praktično *odriješene ruke* za provođenje onakve politike, kakvu su smatrali prikladnom. Iz takvog je odnosa snaga (među ostalim) proizašla i prilika da dvije predvodnice sila Osovine u zemlji nekažnjeno čine razne izgrede, pljačke, masovna ubojstva i teroriziraju civilno stanovništvo u najširem smislu riječi. Činjenica da je NDH od prvih mjeseci postojanja na vlastitom državnom području imala naoružane skupine koje su ciljano ugrožavale njezinu opstojnost (NOVJ i Četnički pokret) samo je dodatno pridonosila ozračju bezakonja. Ne treba zaboraviti ni da je politički isključiv, ekstremno nacionalistički Ustaški pokret primjenu nasilja – zatvaranje protivnika, mučenja, likvidacije i slično – smatrao legitimnim, pa i ključnim alatom u postizanju zacrtanih ciljeva. Dakako, taj pristup pokazao se kao sasvim neučinkovit te je na kraju doveo do pada režima. Zaslužan je, međutim, za današnju ispravnu predodžbu kako je Nezavisna Država Hrvatska bila država bezakonja i terora. Bezakonje i teror na njezinu su teritoriju bili institucionalizirani putem površnog i selektivnog, ali istovremeno drakonskog zakonodavstva – koje je jedne štitilo, a druge činilo građanima drugog reda, potpuno nezaštićenima u svakom pogledu.²⁵⁸ Represalije prema takvima bile su poželjne i poticane na najvišoj razini.

Prethodno smo vidjeli kako su se njemački predstavnici (za razliku od Talijana) u prvo vrijeme izrazito trudili oko stvaranja pozitivne slike o pripadnicima Wehrmachta u zemlji te su se s tim ciljem čak donosile zasebne odredbe koje su trebale osigurati njihovo dolično vršenje vojne

²⁵⁶ *Rat i revolucija...*, str. 361.

²⁵⁷ Stuparić (ur.), 1997. *Tko je tko u NDH*, str. 183.

²⁵⁸ *Rat i revolucija...*, str. 431.-436. (o političkim i *pravnim* temeljima bezakonja i terora u NDH)

službe. Ipak, njemačko držanje počelo se izrazito mijenjati tijekom 1943. godine – usporedno sa sve većim slabljenjem talijanskih snaga – kada Treći Reich postepeno u cijelosti podređuje NDH samom sebi. To podređivanje više nije bilo samo političko i ekonomsko nego je preraslo i u vojno-policijsko, a najjasnije se očitovalo u dolasku njemačkih jedinica SS-a u zemlju. Usporedno su pod rukovodstvom njemačkog policijskog generala Konstantina Kammerhofera uspostavljene mješovite policijsko-žandarmerijske snage, ali i dobrovoljačke divizije.²⁵⁹

General Horstenau zastupao je gledište kako je „njemački vojnik do proljeća 1943. g. bezuvjetno uživao najveći ugled kod svih naroda u Hrvatskoj i Bosni te je svugdje bio pozdravljan i osjećao se sigurnim“.²⁶⁰ Bez obzira na to, postojale su iznimke od sugerirane idilične slike. Naime, on sam naveo je primjer kako su već u prvim mjesecima ustaške vlasti njemački vojnici otimali sav jugoslavenski ratni plijen, a stanovništvo Zagreba imalo je priliku vidjeti odlazak teško natovarenih kamiona. Između ostalog, plijenjena je velika količina odjeće, obuće i mnogo brašna – zbog čega je prehrana građana bila vrlo loša.²⁶¹ U smislu zločina vojnih jedinica, iz razdoblja 1941. i 1942. godine navodi se samo primjer neimenovane satnije koja je jednom prilikom iz odmazde za sabotaze u Srijemu pogubila 250 stanovnika tamošnjeg pravoslavnog sela. Tvrdi se da je taj zločin izvršen bez znanja nadređenih, a počinitelji su kažnjeni slanjem na Istočno bojište.²⁶² Službenim početkom angažmana SS-a u zemlji može se smatrati 10. ožujka 1943. g. kada je Hitler izdao naredbu o korištenju kombiniranih oružničkih i redarstvenih jedinica NDH i Reicha, a s ciljem postizanja konačne pacifikacije područja oslobođenog od neprijatelja.²⁶³ Već ranije, dovedena je 7. SS divizija *Prinz Eugen* pod vodstvom generala-pukovnika Artura Phlepsa koja je sudjelovala u borbama protiv partizana te zime (Četvrta neprijateljska ofenziva), a sastojala se od folksdojčera, kao i dragovoljaca iz NDH, Srbije i Mađarske.²⁶⁴ Ona je kasnije postala jedna od najzloglasnijih te joj je bilo naređeno da prostor između Karlovca i Mostara pretvori u *pustinju*. Glaise je isticao kako njezini pripadnici nikako nisu mogli razumjeti da se ne nalaze na neprijateljskom, već savezničkom teritoriju. Sebi je također pripisao zasluge što se planirano pustošenje nije odvijalo.²⁶⁵ Krvoločno raspoloženje njezinih članova bilo je posljedica indoktrinacije pa su tako poučavani da život jednog njemačkog vojnika vrijedi više od života 100 ljudi drukčije krvi, bez

²⁵⁹ Ibid, str. 296.

²⁶⁰ *Zapisi iz NDH*, str. 434.

²⁶¹ Ibid, str. 114.

²⁶² Ibid, str. 434

²⁶³ *Rat i revolucija...*, str. 315.

²⁶⁴ Ibid, str. 306.

²⁶⁵ *Zapisi iz NDH*, str. 434

obzira na njihovo porijeklo.²⁶⁶ Najkrvoločniji pohod imali su u ožujku 1944. godine, kada su u selima Cetinske krajine pobili velik broj staraca, žena i djece. Dio njih je smaknut iz vatrenog oružja, a dio ubijen nakon što zatvoreni u kuće koje su potom spaljene. Njemački svjedoci spominjali su brojku od 3 do 4 000 poimence dokumentiranih žrtava.²⁶⁷ Sličan je pokolj ista postrojba izvršila i prethodne jeseni u mjestu Kuna na poluotoku Pelješcu, kada je stradalo 69 ljudi, a više od 1 700 bilo je prisiljeno napustiti svoje domove.²⁶⁸

Osim 7. divizije, u rujnu iste godine je u NDH pristigla i 11. SS divizija *Nordland*, koja se sastojala od ukupno 24 000 ljudi - od čega 12 000 Sasa, 7 000 sjevernih Germana te nešto Nijemaca iz Reicha. Predvodio ih je surovi general Waffen SS-a Felix Martin Steiner i njihovo zapovjedništvo trebalo se nalaziti u Zagrebu. Međutim je Horstenau (opravdano se pribojavajući represija prema civilima) uspio ishodovati njihovo udaljavanje iz neposredne blizine grada.²⁶⁹ Ako su stanovnici Zagreba i bili pošteđeni njihovih zlodjela, isto nije vrijedilo za ruralne sredine. Tako su u listopadu spalili niz sela u okolici Krapine, navodno po nalogu nadređenih.²⁷⁰ Po autorovu stavu cjelokupan je boravak Trećeg oklopnog korpusa SS-a (u čiji je sastav s vremenom uključena i 11. divizija) u zemlji nalikovao na *gigantski pljačkaški pohod*, a spominju se i slučajevi ubojstava, proizvoljnog upadanja u kuće, silovanja žena u automobilima, pijančevanja i drugih okrutnosti.²⁷¹

Obzirom da se protuustaški ustanak sve više širio, kontinuirano je bilo potrebno jačanje snaga za borbu protiv neprijatelja. U tu su svrhu na područje Slavonije i Srijema s vremenom dovedene četiri kozačke pukovnije pod vodstvom generala Helmutha von Pannwitz, a nakon što je procijenjeno da njihov angažman na Istočnom bojištu više nije potreban.²⁷² Jednako tako dovedena je i skupina od 40 000 *Turaka* (zapravo se radilo o trupama iz redova *turkijskih naroda* s Kavkaza) pod vodstvom generala-bojnika Oskara von Niedermayera, sakupljenih između Dona i Volge. Oni su također ubijali, silovali i otuđivali sav imetak na koji bi naišli. Bili su čak bilježeni slučajevi krađe domaćih životinja, poput konja i svinja.²⁷³ Razložno je pretpostaviti da su upravo kozačke postrojbe bile najokrutnije od svih, budući da su se na njihova neobuzdana divljaštva čak žalila i malobrojna strana diplomatska predstavništva u

²⁶⁶ Ibid, str. 249.-250.

²⁶⁷ Ibid, str. 390. U *Rat i revolucija...*, str. 358. navodi se brojka od oko 1 200 ubijenih

²⁶⁸ *Rat i revolucija...*, str. 358.

²⁶⁹ *Zapisi iz NDH*, str. 244.

²⁷⁰ Ibid, str. 295

²⁷¹ Ibid, str. 329.

²⁷² v. str. 53

²⁷³ *Zapisi iz NDH*, str. 288.

Zagrebu.²⁷⁴ Zanimljivo je autorovo spominjanje navodne dojava Drugog partizanskog korpusa upućene Titu, u kojoj se njegovi pripadnici žale na kozački palež, ubijanja, pljačke, nevjerovatna zvjerstva i čistke.²⁷⁵ Riječ je o jedinom slučaju izravnog prenošenja korespondencije među partizanima u čitavim njegovim memoarima. Ipak, kako se u svojem citatu ne poziva ni na što, nemoguće je utvrditi odgovara li on istini. Na istom se mjestu spominje i treća, sada osobno generalova pritužba na iste trupe, u kojoj se ukazuje na slučaj masovnog silovanja 120 žena u okolici Đakova. Međutim, nadređeni se na nju nisu osvrnuli, a shvaćena je kao lažna.²⁷⁶ Monstruožnu atmosferu u njihovim redovima dočarava i izjava samog zapovjednika Pannwitza, koji je pred novim optužbama o masovnim silovanjima na području Karlovca u siječnju 1944. g. izjavio kako su Kozaci „vatreni mladi muškarci koji također imaju potrebu za užitkom [i] treba ih konačno ostaviti na miru“.²⁷⁷ Takva neshvatljiva bešćutnost ne treba čuditi, jer isti se čovjek već ranije isticao izjavama kako su njegove snage „u rasnom pogledu izvrsne (...) i Hrvatima uopće ne može škoditi ako im indirektno željenim i neželjenim silovanjem poboljšaju rasu“.²⁷⁸

Njemačka je vojna misija putem svojeg čelnika bezuspješno pokušavala intervenirati kod mjerodavnih kako bi se ublažio ili okončao opisani teror, a koji se uslijed niza ranije istaknutih okolnosti brzo i lako ukorijenio u zemlji. Odgovarajuća osoba koja je mogla poduzeti korake u pravcu stvarne pacifikacije bio je zapovjednik Druge oklopne armije Lothar Rendulić. Njemu je Glaise u studenom 1943. g. uputio opsežan dopis sa zahtjevom za povlačenje Kozaka jer su oni uništavali posljednje simpatije stanovništva prema Nijemcima. U tom dokumentu među ostalim stoji: (...) Željezničke pruge u Slavoniji okićene su od prije nekoliko tjedana obješenim ljudima. Broj atentata na željeznicu nije se međutim smanjio. K tome postoji još jedna diskrepancija: dok obješeni nisu uvijek oni ljudi koji su neposredno sudjelovali u napadima, glavne krivce – a to su ustanici (...) treba tretirati kao ratne zarobljenike“.²⁷⁹ Pa ipak, svi pokušaji rješavanja pitanja Kozaka nisu urodili plodom. Dapače, autor će kasnije u svojem osvrtu na iznuđenu ostavku istaknuti kako je „general Rendulić, pobješnjeli Austrijanac, koji je od rujna 1943. zapovijedao u Hrvatskoj, Crnoj Gori i Albaniji (...) postavio ključ – za jednog

²⁷⁴ RH 31 III/11 Glaiseov tajni teleks Vrhovnom zapovjedništvu Grupe armija F (Zapovjedništvo za Jugoistok sa sjedištem u Beogradu) br. 02115. od 19. 10. 1943. g. U njemu se izražava prosvjed mađarskog i slovačkog veleposlanika u Zagrebu zbog divljaštva kozačkih jedinica, koje ugrožavaju njihove sunarodnjake naseljene u Srijemu. U: *Zapisi iz NDH*, str. 287.

²⁷⁵ *Zapisi iz NDH*, str. 297.

²⁷⁶ *Ibid*, str. 298.

²⁷⁷ *Ibid*, str. 366.

²⁷⁸ *Ibid*, str. 307.

²⁷⁹ RH 31 III/12. Glaiseov dopis Renduliću. Zagreb, 15. 11. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 309. Usp. *Vojskovođa i politika*, str. 243. -244.

ubijenog Nijemca 50 obješenih talaca“.²⁸⁰ Od takvog se čovjeka očigledno nije mogla očekivati nikakva odlučnost i pozitivno djelovanje u gore opisanoj situaciji. Tvrdi se da je njegov pristup čak pogoršavao okrutnost ustaške vlade. Tome u prilog ide događaj s kraja 1943. godine - kada su ustaše po uzoru na Rendulićevo vješanje talaca objesile pred Zagrebom skupinu od 16 intelektualaca koji su bili optuženi da su komunisti.²⁸¹

Pobješnjeli Austrijanac je svojom krutom politikom uz Siegfrieda Kaschea vrlo brzo postao glavni suparnik opunomoćenog generala. Iz istog bi se moglo zaključiti kako je tandem Kasche-Rendulić skladno surađivao nauštrb misije Wehrmachta, ali to nije bio slučaj. Sam se veleposlanik s njime često sukobljavao. Obzirom na njegovu poznatu bliskost s Pavelićevim režimom, smetao mu je Rendulićev načelno ispravan tretman NDH kao nesuverene države, a što je bilo u suprotnosti s Hitlerovom zapovijedi od 7. rujna 1943. g.²⁸² Osim toga, stalno je isticao njegovo odbojno ponašanje prema Hrvatima (navodno zbog vlastita hrvatskog porijekla), prezir prema ustaškoj vladi i njezinim trupama, nepostojanje suradnje s njemačkim veleposlanstvom i njemačkim vojnom misijom, provođenje rekvizicija, sponzoriranje četnika, huškanje na razne zločine itd.²⁸³ U vezi s ovim posljednjim, čini se izvjesnim da je Rendulić zaista bio osoba koja je stajala iza naredbe Kozacima o spaljivanju hrvatskih sela u okolici Krapine.

Kada se promatra djelovanje SS-a i s njime povezanih formacija u NDH, svojevrsan zaseban slučaj predstavljaju 13. dobrovoljačka SS divizija (*Handžar-divizija*) i dobrovoljačka divizija SS-a u osnivanju *Kama*. Obje su bile sačinjene od njemačkih časnika, ali i bosansko-hercegovačkih muslimana. Ideja o novačenju ljudi islamske vjere u redove SS-a pripadala je Heinrichu Himmleru, koji je gajio snažan osoban interes za tu religiju.²⁸⁴ Arthur Phleps, čovjek koji je istovremeno vodio novačenje u diviziju *Prinz Eugen*, izvjestio ga je u zimu 1943. g. kako su pripreme za novačenje u 13. diviziju završene. Pavelić i ministar vanjskih poslova Lorković su njezino osnivanje pozdravili, ali su zatražili ustaške oznake i hrvatske odore. Nasuprot njima je potpredsjednik vlade (Džafer-beg Kulenović) kao službeni predstavnik muslimana izrazio sumnju u uspjeh njezina popunjavanja, a postojale su i bojazni u vezi s reakcijom Italije.²⁸⁵ Sam proces novačenja izgledao je pomalo tragikomično. Kako je primijetio

²⁸⁰ *Zapisi iz NDH*, str. 435.

²⁸¹ Ibid

²⁸² *Rat i revolucija...*, str. 361.

²⁸³ PAAA, N1 Pol. 2: Kascheovo tajno izvješće o sporu s Rendulićem. Zagreb, 6. 7. 1944. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 410.

²⁸⁴ *Zapisi iz NDH*, str. 184.

²⁸⁵ RH 31 III/11 Phlepsov tajni teleks Heinrichu Himmleru. Zagreb, 23. 2. 1943. g. U: *Zapisi iz NDH*, str. 184.

Glaise, „u istočnoj Bosni neki je natporučnik SS-a iz Banata, sličan eunuhu, razvio zelenu Prorokovu zastavu, nakon čega je u Sarajevo (...) došao i veliki muftija iz Jeruzalema, već odavno u rukama SS-a. [Njihovi] propagatori proklamirali su u Bosni autonomiju sličnu nekadašnjoj (...) o kojoj svi Bosanci još uvijek sanjaju“²⁸⁶ te su tako regrutirani prvi članovi. Planirani broj pripadnika iznosio je 26 000 ljudi - od toga su ogromna većina bili muslimani, manji dio Hrvati, ali je časnički kadar bio većinom sastavljen od Nijemaca. Divizija je obučavana u francuskom gradu Villefranche-de-Rouergue. Ondje je u rujnu 1943. g. podigla pobunu koja je ugušena, a 78 članova postrojbe je zbog toga pogubljeno. Divizija se vratila u BiH u veljači 1944. g. i angažirana je u borbama protiv partizana, gdje se istaknula naročitom surovošću. U njenom je djelovanju bila vidljiva i tendencija da osim vojne, preuzme i elemente civilne vlasti na područjima pod svojom kontrolom. Zbog tog spornog aspekta, postupno je započeo proces dezintegracije - dodatno potaknut prekidom odnosa Trećeg Reicha i Turske (2. kolovoza) te frustriranošću nepostizanjem zacrtanih ciljeva o autonomiji muslimana u NDH.²⁸⁷ Dobrovoljačka SS divizija *Kama* zapravo je postojala samo u začetcima i njezina uspostava nikada nije do kraja provedena. Prilikom Pavelićeva posjeta Führeru u rujnu 1943. g., ustaška je delegacija izrazila nemogućnost mobiliziranja dodatnih ljudskih resursa za divizijske potrebe. Radilo se o broju od novih 5 000 regruta, koliko ih je već i bilo dodijeljeno. Stoga je cjelokupan plan ustrojavanja dodatne muslimanske SS jedinice morao biti odbačen.²⁸⁸

Uz nezaustavljivo napredovanje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, njemački su zločini u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bili faktor koji je zadao odlučujući smrtonosni udarac opstanku ustaške diktature. Od 1943. g. su sve veća brojnost i nesmiljeni teror tih formalno savezničkih snaga natjerali i ono malo preostalih pristaša kvislinškog režima da mu okrenu leđa. Taj režim, koji je sam počivao na neobuzdanom nasilju i koncepciji fizičkog uništenja svojih suparnika, u globalnom je oružanom sukobu do posljednjeg trenutka ostao na strani onih koji su u istom bili osuđeni na neizbježan poraz. Sam ustaški poglavnik ustrajno je odbijao i sprječavao svaki prijedlog i pokušaj mijenjanja političkog usmjerenja, a skupa s njim i moguću pacifikaciju stanja na terenu. Zagovornike takvih koraka (bilo domaće ili strane) postepeno je, u strahu za vlastiti položaj, uklonio s njihovih dužnosti. Na taj je način u konačnici ostao okružen tek šačicom najradikalnijih predstavnika svoje političke skupine i njezina nacističkog pokrovitelja – čijom je kapitulacijom njegova kvazidržava nestala s povijesne pozornice.

²⁸⁶ *Zapisi iz NDH*, str. 237.

²⁸⁷ *Rat i revolucija...*, str. 551. Podrobnije o muslimanskim težnjama za uspostavom autonomije BiH unutar NDH v. *Povijest NDH*, str. 211.-216.

²⁸⁸ *Ibid*, str. 552.

Zaključak

Pisati o bilo kojem aspektu povijesti Nezavisne Države Hrvatske – satelita sila Osovine čije postojanje do danas opterećuje hrvatsku prošlost i izaziva suprotstavljena gledišta – može se činiti kao ne sasvim zahvalna zadaća. Naročito se to odnosi na one situacije kada primarne izvore za istraživanje (kao u slučaju ovog rada) predstavlja neizbježno subjektivna i emocionalno obojena građa (memoarski zapisi o političkim temama).

Iz analize svih triju priloženih djela proizlazi jedna očigledna i nepobitna činjenica – sva trojica autora o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pišu u negativnom svjetlu. Pritom su njihova vlastita negativna iskustva u vezi s ulogom koju su unutar nje imali od presudnog značaja. Međutim, postoje i značajne komparativne razlike u načinu iznošenja saznanja, stilu pisanja i zastupanih stavova s obzirom na proživljeno.

U slučaju *Slavka Kvaternika*, koji svoje zapise piše u jugoslavenskom zatvoru, primjetan je izrazit ton pokajanja za vlastite postupke. Njegova sjećanja pisana su jezgrovito i razumljivo. Na brojnim mjestima autor nastoji pružiti *čvrste* dokaze za svoje tvrdnje, ponekad navodeći i imena živih svjedoka. Takav je pristup očekivan u slučaju osobe koja je duboko kompromitirana svojom prošlošću te u danim okolnostima nastoji osvijetlati vlastiti obraz – iako je svjesna da će u toj namjeri stvarni uspjeh vjerojatno sasvim izostati. Uz shvatljivu (u praksi neostvarivu) želju da čitateljstvu pruži *prava* i *istinska* saznanja o svim događajima i zbivanjima, on ističe i težnju da se iz njegove ostavštine izvuku korisne pouke za budućnost.²⁸⁹ O tome koliko je u trenutku pisanja uistinu raskrstio s ideologijom kojoj je ranije vjerno služio – suditi je teško. Ustaškom pokretu priklonio se svjesno, u zreloj odrasloj dobi i uz poznavanje svih njegovih ključnih osobina. Sigurno je da se kasnije u isti teško razočarao, jer ga je dojučerašnji suradnik uklonio s pozicije moći, a kolaboracija sa zločinačkim režimom na koncu ga je diskreditirala, dovela iza rešetaka i otjerala u smrt.

Stil pisanja *Eugena Dide Kvaternika* odražava autorov položaj i djelatnost političkog emigranta. Njegovi su članci pisani za publiku od koje se očekuje prirodno razumijevanje u njima iznesenih stajališta. Opsežnost tih članaka, mjestimično upuštanje u polemike i navođenje brojnih detalja imaju za cilj ojačati njegovu poziciju, uvjeriti čitateljstvo u istinitost iznesenih tvrdnji. U ideološkom smislu Kvaternik-mlađi se dijelom distancira od ustaškog režima, iako se ne odriče pripadnosti *konzervativnijoj* desnici, od koje je radikalnija bila samo emigrantska skupina oko samog Ante Pavelića. I dalje su kod njega prisutna karakteristična uvjerenja na

²⁸⁹ *Vojskovođa i politika*, str. 82.

račun položaja hrvatskog naroda u socijalističkoj Jugoslaviji, a naročito o pristašama tamošnje vladajuće ideologije. Jednim dijelom slabi (ali ne izostaje) odbojnost prema Srbima. Svoje služenje Ustaškom pokretu autor pripisuje mladenačkoj zanesenosti, idealima i tadašnjoj neupitnoj odanosti njegovom vođi – koja je naročito bila uvjetovana njihovom bliskom suradnjom u zajedničkoj prvoj emigraciji.

Dnevnički zapisi *Edmunda Glaisea von Horstenaua* odlikuju se izvanrednom čitljivošću, što svakako valja pripisati njegovom zanimanju profesionalnog povjesničara. Autor je posjedovao velik dar zapažanja i analize cijelog niza zbivanja odjednom – od vrlo velikih i važnih, do vrlo sitnih. Memoari mu obuhvaćaju nekoliko tematskih cjelina, a objedinjuje ih njegova služba opunomoćenog generala Wehrmachta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Glaiseova slika o ozračju u visokim ustaškim i nacističkim krugovima vlasti teži biti lišena svake idealizacije – što se dijelom može pripisati činjenici da je o brojnim događajima pisao neposredno nakon njihova odvijanja ili s kraćim vremenskim odmakom. U njegovim očima NDH je kaotična diktatura jednog čovjeka okruženog manje ili više (ne)sposobnim suradnicima, kao i nizom zločinaca u punom smislu te riječi. On sam pripadao je u Zagrebu umjerenijoj struji njemačkih predstavnika te je u okviru svojih mogućnosti nastojao izvršiti određen pozitivan utjecaj, spriječiti pojedina zlodjela prema civilima pa i sugerirati transformaciju vladajućeg režima (što se vidi iz njegovih pisanih izvještaja i kontakata s oružanom i građanskom opozicijom). Okolnosti su odredile da u većini takvih namjera na kraju nije imao uspjeha. Po pitanju ideološke transformacije, stječe se dojam da je u njegovu slučaju ona bila najizraženija od sve trojice autora. Iako je 1930ih godina pristao uz velikonjemačku ideologiju, sudjelovao u aneksiji Austrije i stupio na sve daljnje visoke dužnosti iz osobne taštine - s vremenom je sve više počeo odbacivati nacizam. Prema svjedočanstvu Ivana Meštrovića, 1943. godine samog je sebe nazvao izdajnikom domovine kojeg bi trebalo objesiti, a koji se dao prevariti od svojeg sumještana Adolfa Hitlera.²⁹⁰ Suočen sa sve sumornijim perspektivama vlastite budućnosti, postepeno je počeo padati u depresiju i gubiti volju za životom - što je jasno vidljivo u dijelu njegovih rukopisa. Posljedica takvog psihološkog stanja bilo je samoubojstvo koje je počinio 1946. godine.

Završno treba istaknuti da ovaj rad nije obuhvatio, a niti težio obuhvatiti apsolutno sve aspekte triju povijesnih izvora na temelju kojih je nastao. On je u prvom redu shvaćen kao opsežna analiza saznanja koja predmetni izvori nude o četirima odabranim tematskim cjelinama. Novitet koji se donosi jest korištenje subjektivnih memoarskih zapisa kao osnove za istraživanje

²⁹⁰ Broucek, *Uvod. U: Zapisi iz NDH*, str. 45.

povijesti Ustaškog pokreta i NDH, a u slučaju *Zapisa iz NDH* prvi je opsežniji materijal o tom djelu kod nas. Sama tema prikazivanja Nezavisne Države Hrvatske u političko-memoarskoj prozi njime nije iscrpljena. Naprotiv, težnja je da isti (naročito u slučaju trećeg korištenog izvora) postane svojevrsan smjerokaz nekim budućim srodnim ostvarenjima te pridonese boljem razumijevanju hrvatske povijesti u razdoblju Drugog svjetskog rata.

Popis korištenih i citiranih izvora/literature:

Izvori:

Glaise von Horstenau, Edmund. 2013. *Zapisi iz NDH*. Prev. M. Gojmerac. Zagreb: Disput

Jareb, Jere (ur.). 1995. *Eugen Dido Kvaternik – sjećanja i zapažanja 1925. -1945. Prilozi za hrvatsku povijest*. Zagreb: Nakladničko društvo Starčević

Kisić-Kolanović, Nada (ur.). 1997. *Vojskovođa i politika – sjećanja Slavka Kvaternika*. Zagreb: Golden marketing

Literatura (tiskana i elektronička):

Abdul Hamid II.. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2021. - <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=84> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Balabanić, J. (1997). OCJENE I PRIKAZI: Nada Kisić-Kolanović, Vojskovođa i politika. Sjećanja Slavka Kvaternika. *Fontes*, 03 (1), 340-343. - <https://hrcak.srce.hr/55336> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Despot, Z. (1997). VOJSKOVOĐA I POLITIKA. Sjećanja Slavka Kvaternika (uvod napisala i uredila Nada Kisić-Kolanović), Golden marketing, Zagreb, 1997., 428 str.. *Časopis za suvremenu povijest*, 29 (3), 623-627. - <https://hrcak.srce.hr/214061> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Glaise von Horstenau, Edmund. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2021 - <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22162> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Grgić, S. (2016). Autobiografije i memoari u hrvatskoj povijesnoj znanosti. *Historijski zbornik*, 69 (1), 189-212. - <https://hrcak.srce.hr/176652> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Jareb, Mario. 2007. *Ustaško-domobranski pokret – od nastanka do travnja 1941. g.* Zagreb: Školska knjiga

Jelinović, Z. (1995). Hrvatska vojska (domobranstvo) i obrana. *Časopis za suvremenu povijest*, 27 (3), 569-583. - <https://hrcak.srce.hr/213640> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Kisić-Kolanović, Nada. 2001. *NDH i Italija – političke veze i diplomatski odnosi.* Zagreb: Naklada Ljevak/Hrvatski institut za povijest

Kisić-Kolanović, N. (1996). Drama vojskovođe Slavka Kvaternika. *Časopis za suvremenu povijest*, 28 (3), 379-397. - <https://hrcak.srce.hr/213934> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Kolar-Dimitrijević, M. (1995). EUGEN DIDO KVATERNIK, Sjećanja i zapažanja 1925-1945. Prilozi za hrvatsku povijest. Uredio dr. Jere Jareb. Nakladničko društvo Starčević, Zagreb 1995., 332 str.. *Časopis za suvremenu povijest*, 27 (1), 176-180. - <https://hrcak.srce.hr/213459> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Korea Gajski, B. (2020). Diplomacija Nezavisne Države Hrvatske – akteri i procesi. *Međunarodne studije*, XX (1-2), 15-37. - <https://doi.org/10.46672/ms.20.1-2.1> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Kovačić, D. (2005). Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (1), 83-99. - <https://hrcak.srce.hr/8393> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Kovačić, D. (2008). Odnos policijsko – obavještajne službe Nezavisne Države Hrvatske prema Italiji 1941. - 1943. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 40 (3), 933-950. - <https://hrcak.srce.hr/39797> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Kralj, L. (2019). The Rise and Fall of the Independent State of Croatia in the Memoirs and Testimonies of the Ustasha Members. *History in Flux*, 1. (1.), 167-184. - <https://doi.org/10.32728/flux.2019.1.9> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Matković, Hrvoje. 2002. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske.* Zagreb: Naklada Pavičić

Ramet, S.P. (2011). Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji. *Časopis za suvremenu povijest*, 43 (1), 137-154. - <https://hrcak.srce.hr/67519> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Stuparić, Darko (ur.). 1997. *Tko je tko u NDH.* Zagreb: Minerva

Tomasevich, Jozo. 2010. *Rat i revolucija u Jugoslaviji : okupacija i kolaboracija : 1941-1945*. Prev. D. Biličić et al. Zagreb: EPH - Novi liber

Vuk, I. (2019). Pripojenje Međimurja Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. Od neuspjeloga pokušaja 13. studenog do uspješnoga zaposjedanja Međimurja 24. prosinca 1918. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 51 (2), 507-532. - <https://doi.org/10.22586/csp.v51i2.8927> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)

Zaradić, R. (2009). REDARSTVENO - OBAVJEŠTAJNI SUSTAV NDH. *Polemos*, XII (24), 100-103. - <https://hrcak.srce.hr/47724> (datum pristupa: 28. 5. 2023.)